

Rowokół i jego okolica

Opracowanie: Władysław Goliński

Ustka, 2025.

Spis treści

Jeziora Gardno i Łebsko w średniowieczu	3
Rowokół.....	4
Obrzędy w okolicy Rowokołu.....	5
Sanktuarium Maryjne na Rowokole.....	6
Kościół w Smołdzinie.....	11
SCHMOLSIN	12
SMOŁDZINO	12
Kościół w Gardnie Wielkiej- czy wyznacza miejsce gdzie był gród w Gardnie Wielkiej?	23
Kościół w Gardnie Wielkiej	25
Opis architektoniczny (skrót) kościółka p.w. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Gardnie Wielkiej.....	27
GR.- GARDE	29
GARDNA WIELKA	29
Ślady „w języku”- zachowane relikty językowe odstające od języka kaszubskiego.....	31
Uwagi końcowe dla opisu grodzisk Smołdzina i starożytnych miejsc w Gardnie Wielkiej	31
Literatura.....	32

Jeziora Gardno i Łebsko w średniowieczu

Mamy szczęście, że akurat jeziora Gardno i Łebsko zostały poddane naukowej analizie i głównie dzięki pracy niemieckiego geologa można zobaczyć wielkość tych jezior i terenów bagiennych jeszcze z czasów średniowiecza. Poniższa załączona mapa, sporządzona w pierwszych latach XXw. pokazuje wielkość wód w okresie wikingów, około roku 1300ne. Łatwo zauważyć też nigdziejszy obszar występowania bagien- bagna występują nie tylko w dorzeczach współczesnych rzek ale również w starorzeczach.

Mapa ryc. 1 pokazuje też znaleziska łodzi i miejsca innych przedmiotów pochodzących z okresu wikingów takich jak np.: miecze. Stare łodzie stanowią głównie zabytki (wraki łodzi) odnalezione na przełomie XIX i XX wieku. Profesor Otto Lienau, autor książki; *Die Bootsfunde von Danzig- Ohra aus der Wikingerzeit*, Danzig 1934, mimo doskonałej wiedzy o samej konstrukcji łodzi przyporządkował niechętnie znaleziska Słowianom Zachodnim. Dopiero jednakże po wielu zabiegach i dyskusji uczeni niemieccy łodzie przypisują Słowianom.

Określenie „epoka wikingów” odpowiada okresowi początków Państwa Polskiego.

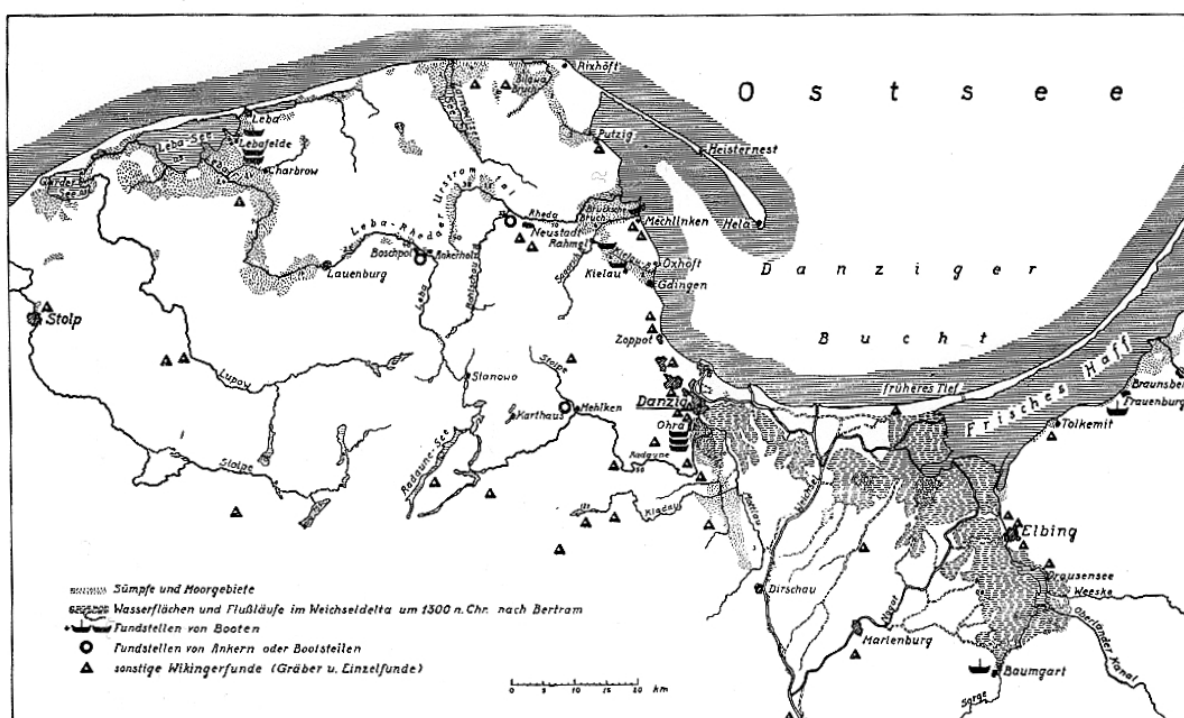

Abb. 37. Karte der Fundgebiete sämtlicher beschriebenen Boote nebst den Sumpf-, Moor- und Haffgebieten, sowie den sonstigen Wikingerfunden.

Ryc. 1. Mapa przedstawia miejsca znalezisk łodzi i innych zabytków na Pomorzu Wschodnim z okresu panowania wikingów na morzach.

Źródło: Otto Lienau; *Die Bootsfunde von Danzig- Ohra aus der Wikingerzeit*, Danzig 1934, Abb. 37. S.41.

Legenda do powyższej mapy w tłumaczeniu.

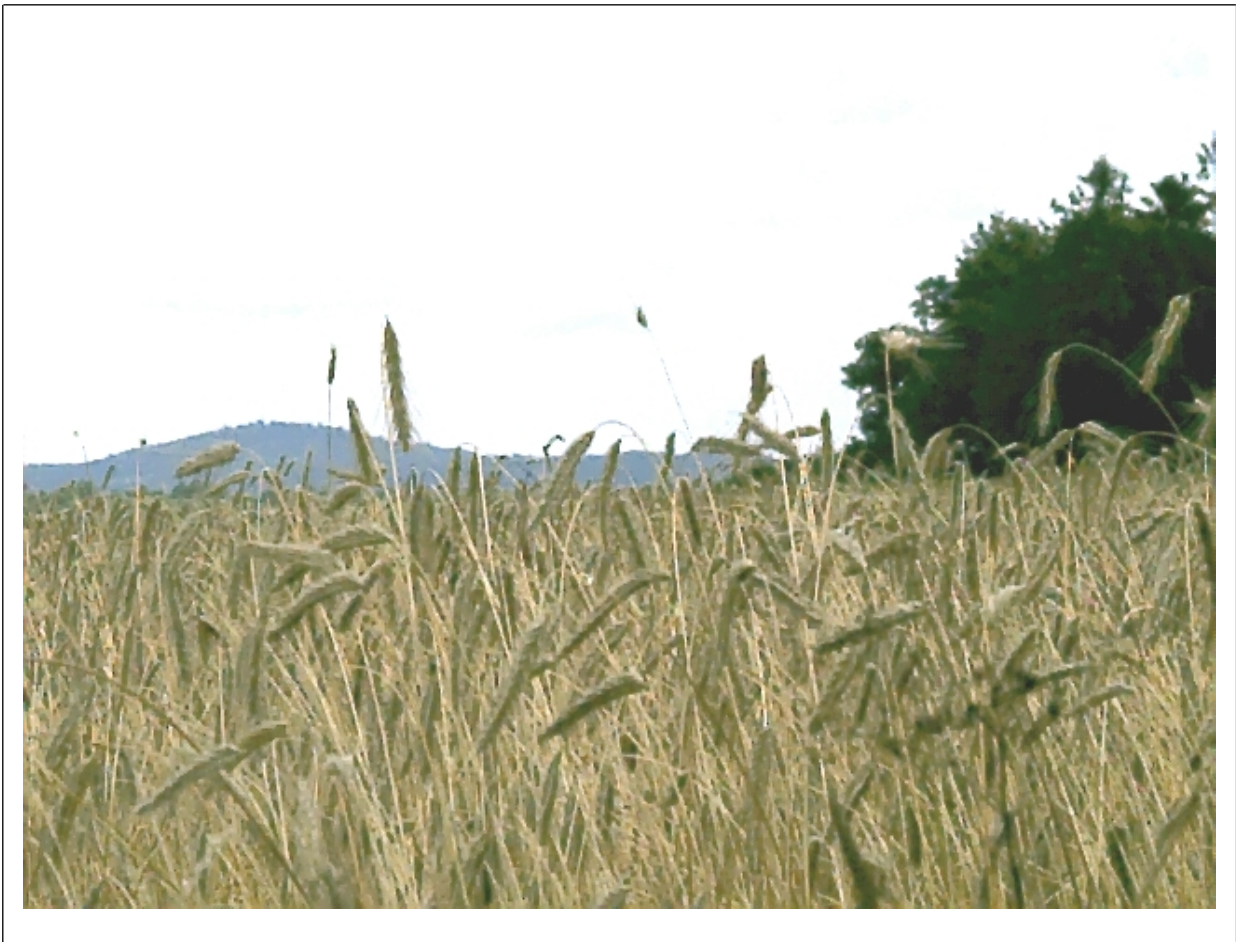
Sümpfe und Mooregebiete	Bagna i tereny bagienne
Wasserflächen und Flußläufe im Weichseldelta um 1300n.Chr. nach Bertram	Powierzchnie wód i bieg rzek w delcie Wisły ok. 1300 r. wg Bertrama
Fundstellen von Booten	Miejsca znalezisk łodzi
Fundstellen von Anker oder Bootsteilen	Miejsca znalezisk kotwic lub części łodziowych
Sonstige Wikingerfunde (Gräber u. Einzelfunde)	Inne znaleziska po wikingach ¹ (cmentarze i pojedyncze znaleziska)

Łupawa wpływając do J. Gardno omywa Rowokół, tak kiedyś, w średniowieczu, jak i dzisiaj. Łeba wpływa do J. Łebsko w terenie bagiennym, również tak było przed wiekami i jest tak dzisiaj. Istotną różnicą jest miejsce ujścia Łupawy- w średniowieczu wpływała z Jeziora Gardno do Jeziora Łebsko i dopiero tam przez przesmyk wraz z wodami rzeki Łeby uchodziła do morza.

¹ Są to zabytki pozostałe po łodziach Słowian Zachodnich ale i np. broń używana przez Wikingów.

Rowokół

W miejscu pod Rowokołem gdzie kiedyś było jezioro słodkowodne, jezioro przez które przepływała rzeka Łupawa dzisiaj rośnie po brzegach zboże. Poniższy widok na Rowokół nie wzbudza już niegdysiejszych emocji, jakie, co bardzo prawdopodobne, towarzyszyły ludziom w okresie przedchrześcijańskim. Wszak to Święta Góra. Miejsce składania ofiar. Na południowo-wschodnim stoku, a właściwie u podnóża Rowokołu jest miejsce, które naukowcy wskazują jako miejsce obrzędów mających odbywających się jeszcze w X w. związanych np.: z paleniem ognia. U Słowian zachodnich jak i u ówczesnych Prusów palenie ognia, zwłaszcza w okresie przesilenia wiosennego stanowiło nieodłączną część obrzędową połączoną ze składaniem ofiar z ludzi i zwierząt. Nie spotkałem wszakże dowodu w literaturze naukowej na to, aby na Rowokole składano ofiary z ludzi.

Ryc. 2. Rowokół widziany od strony północnej, lato 2005.

Źródło: archiwum Władysława Golińskiego. Fot. Maria Golińska.

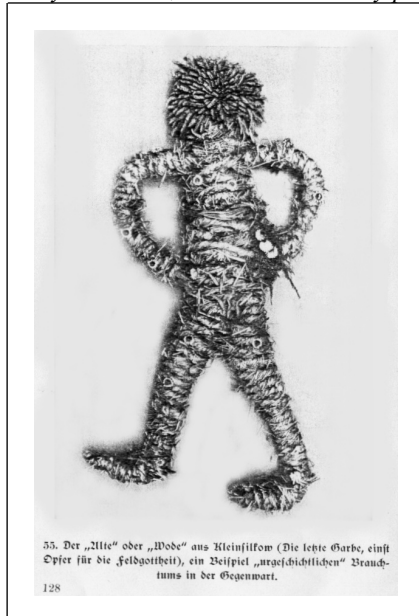
Rowokół, wysoki na 115 m n.p.m., a jego wysokość od podstawy wynosi 100 m i uchodzi obok Góry Chełmskiej za wzgórze oznaczające Wybrzeże Pomorza Wschodniego (*Hinterpommern*). Nie można przy tym wątpić, że nawet już w zamierzchłej przeszłości góra ta służyła jako morskie i lądowe oznakowanie nawigacyjne, a z tego miejsca droga prowadziła już dalej na wschód, na Władysławowo. Usytuowanie Rowokołu dominującego nad rozległą pradoliną Łupawy i pobrzeżem morskim oraz pobliskimi jeziorami Gardno i Łebsko sprawiło, że odgrywał on ważną rolę w wierzeniach i lokalnych legendach. Taką charakterystyczną krągłość i stosunkowo dużą wysokość oraz łatwość w rozpoznawaniu góry, umieszcza ją w wymienianych później wszystkich lokalnych wzmiankach żeglarskich. Na starych mapach Rowokół jest oznakowany jako np. Refcoll... – patrz wcześniejsze wyjaśnienie nazwy Rowokół. U podnóża góry jest wieś Smołdzino, wieś jest położona od północno-wschodniej strony góry.

Obrzędy w okolicy Rowokołu

W moim wcześniejszym opracowaniu o Rowokole (*Obrzędy w cieniu Rowokołu*) zaznaczyłem między innymi zbieżność występowania takiej samej ofiary z ostatniego snopa zboża składanego bóstwu na dożynkach. Taką samą ofiarę składali Prusowie w okresie przedchrześcijańskim i chłopci jeszcze w latach 30- tych XXw. m.in. w Żelkówku koło Słupska. Jeśli sięgniemy po kronikę Galla Anonima, to znajduje się tam opis zasiedlenia Pomorza Prusami, będącymi jeńcami z terenów przez nich zajmowanych. Tę, jakby dziś powiedzieć, „przymusową akcję przesiedleńczą” prowadził Bolesław Krzywousty po zwycięskiej wojnie na początku XIIw. Zwyczaj z Prus przetrwał na ziemi słupskiej aż VIII wieków. Nie wiemy od kiedy Prusowie utrzymywali ten obrzęd dożynkowy.

Gall Anonim; *KRONIKA POLSKA, KSIĘGA III*, [24] *Rozdział o spustoszeniu Prus przez Polaków*.

„A niestrudzony Bolesław zimową porą² bynajmniej nie zażywał wywczasów jak człowiek gnuśny, lecz wkroczył do Prus, krainy północnej, lodem ściętej, podczas gdy nawet władcy Rzymu, walcząc z barbarzyńskimi ludami, zimowali w przygotowanych [na to] warowniach, a nie wojowali przez całą zimę³. Wkraczając do Prus, z lodu na jeziorach i bagnach korzystał jakby z mostu, bo nie ma do owego kraju innego dostępu, jak tylko przez jeziora i bagna. A przeszedłszy jeziora i bagna i dotarłszy do kraju zamieszkanego, nie zatrzymał się na jednym miejscu, nie oblegał grodów ani miast, bo ich tam nie ma, gdyż kraj ten jest brzoński przyrodzonymi warunkami i naturalnym położeniem na wyspach wśród jezior i bagien, a ziemia podzielona na żreby⁴ dziedziczne między wieśniaków i mieszkańców. A zatem wojowniczy Bolesław, rozpuściwszy zagony wszędy i wzdłuż po owym barbarzyńskim kraju, zgromadził niezmiernie łupy, biorąc do niewoli mężów i kobiety, chłopców i dziewczęta, niewolników i niewolnice niezliczone, paląc budynki i mnogie wsie; z tym wszystkim wrócił bez bitwy do Polski, choć właśnie bitwy ponad wszystko pragnął.”

Ryc. 3. Zdjęcie „Kurkiem” zwanego, W. Witt: *Urgeschichte des Stadt= und Landkreises Stolp*, Stolp 1934. Źródło: Walter Witt, *Urgeschichte des Stadt= und Landkreises Stolp*, Stolp 1934, S. 128.

U Aleksandra Brücknera (cytat tu zamieszczony pochodzi z książki *Starożytna Litwa*- dotyczy on też obszaru zajmowanego właśnie m. in. przez Prusów) znaleźć można bardzo dokładny opis również praktyk obrzędowych. Oto wybrany fragment dotyczący dożynok: publiczny kult głównych bóstw naturalnie już upadł. [...] Kapłanów już nie ma, wprowadzie składają jeszcze ofiary bogom, lecz najuroczyściej obchodzi rolniczy lud święto dożynków: zebrawszy plon doroczny, urabiają (z ostatnich snopków) bałwana, Kurkiem zwanego, i czczą go jako boga (urodzajów), dziękując za zbiór świeży, a prosząc na rok przyszły o jeszcze obfitszy⁵. Prócz obchodów dożynkowych tkwi pogaństwo najgłębiej w pogrzebowych; nawróceni obiecują więc, że nadal zmarłych nie będą palić ani grzebać w bogatej odzieży lub rynsztunku, z końmi lub ludźmi; że nie będą zachowywać innych pogańskich obrzędów, że zadowolą się chrześcijańskim trybem i poświęconym cmentarzem. W owych obrzędach pogrzebowych główną rolę odgrywali śpiewacy; układ równa ich wprowadzie z kapłanami pogańskimi, lecz sama nazwa, *tulisz* albo *Ugasz*, raczej śpiewaków oznacza; *tulisz* bowiem zdaje się nam tyle, co szerzyciel, mnożyciel (tj. głosiciel sławy), *ligasz* zaś jej rozstrzygacz, sędzia. [...]⁶

² Na przełomie roku 1110/1111.

³ Takie wzmianki o przechodzeniu wojsk rzymskich na leża zimowe w ufortyfikowanych obozach często spotyka się w *Wojnie gallickiej* Cezara; nie mamy jednak pewności, czy kronikarz miał istotnie na myśli to dzieło.

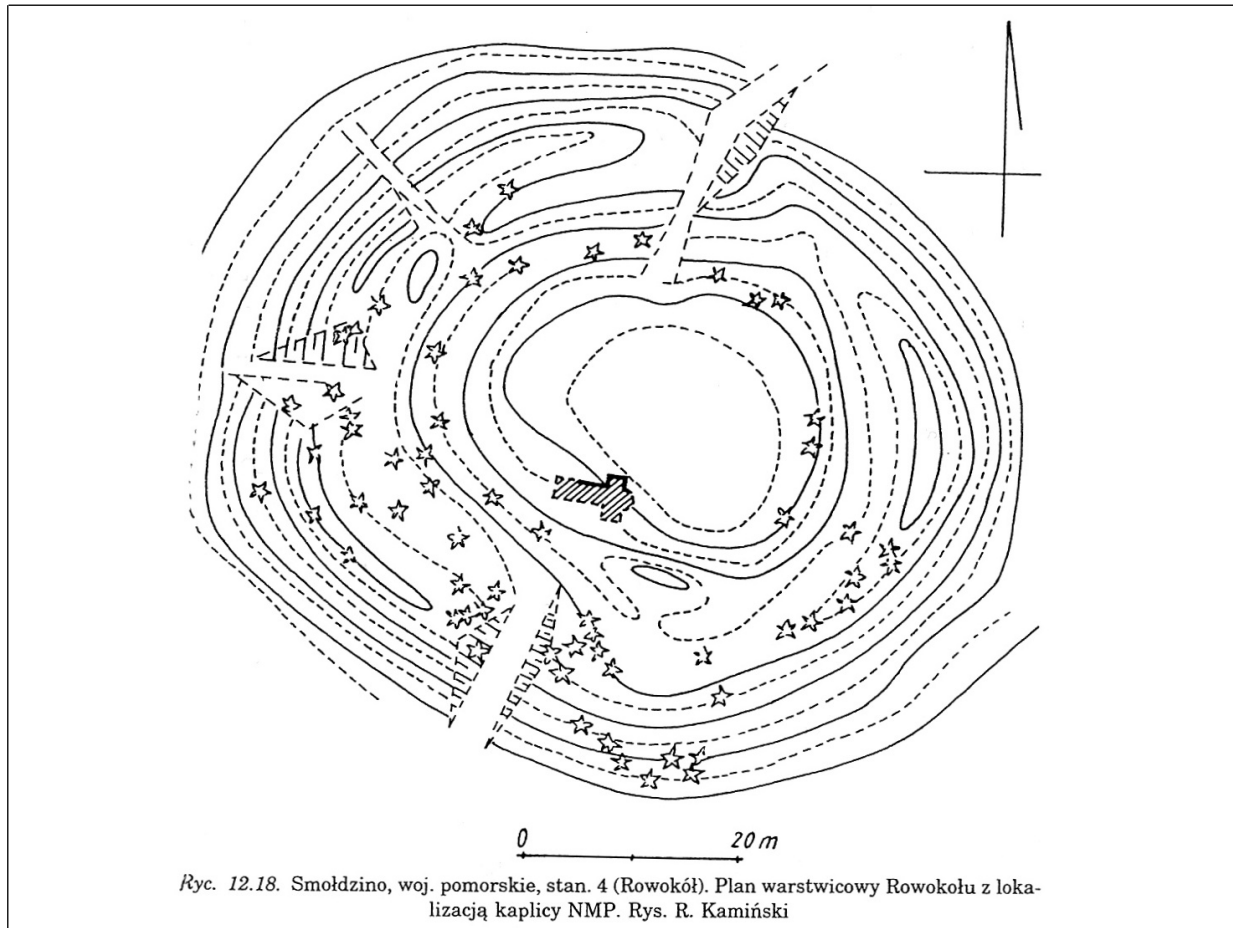
⁴ *Żreby* - działki, działki. Niniejszy ustęp wraz ze szczegółami zawarty mi w rozdz. 42 księgi II dostarcza nam cennych, bo bardzo dawnych informacji o ustroju społeczno-politycznym starych Prusów.

⁵ Zastanawia się nasz słupski regionalista lat 30- tych, Walter Witt, *Urgeschichte des Stadt= und Landkreises Stolp* (stąd pochodzi zwyczaj urabiania ostatniego snopka przedstawiony na powyższej rycinie) nad znaczeniem ostatniego snopka jako ofiary dożynkowej. Podpis pod ryciną, po przetłumaczeniu brzmi: „Starzec” lub „Wodan” z Żelkówka koło Słupska (ostatni snopek jako ofiara dla bóstwa pól), przykład „przedhistorycznych” zwyczajów ludowych w teraźniejszości.

⁶ Aleksander Brückner; *Starożytna Litwa*, Olsztyn 1984, s. 74.

Sanktuarium Maryjne na Rowokole

Zakres badań archeologicznych prowadzonych w 1996r., ich ratowniczy charakter przyniósł pozytywne wyniki. Udało się przebadac kolejną partię cmentarzyska i odkryć fragmenty fundamentowania znanej tylko z opisów kaplicy NMP. Kaplica była wspominana w źródłach już od początku XV w. była celem domysłów na temat jej powstania, formy architektonicznej a nawet wezwania. Część badaczy wątpiła w jej istnienie, sądząc że została całkowicie rozebrana, łącznie z fundamentami. Nie potwierdziły się te obawy, chociaż zniszczenie tego obiektu jest duże. Trwało ono bowiem prawie od połowy XVI wieku po rok 1821. Materiał budowlany z kaplicy posłużył do budowy domów i kościoła w Smołdzinie.⁷

Ryc. 4. Na wierzchołku Rowokołu. Lokalizacja fragmentów kaplicy NMP⁸. Rys. R. Kamiński

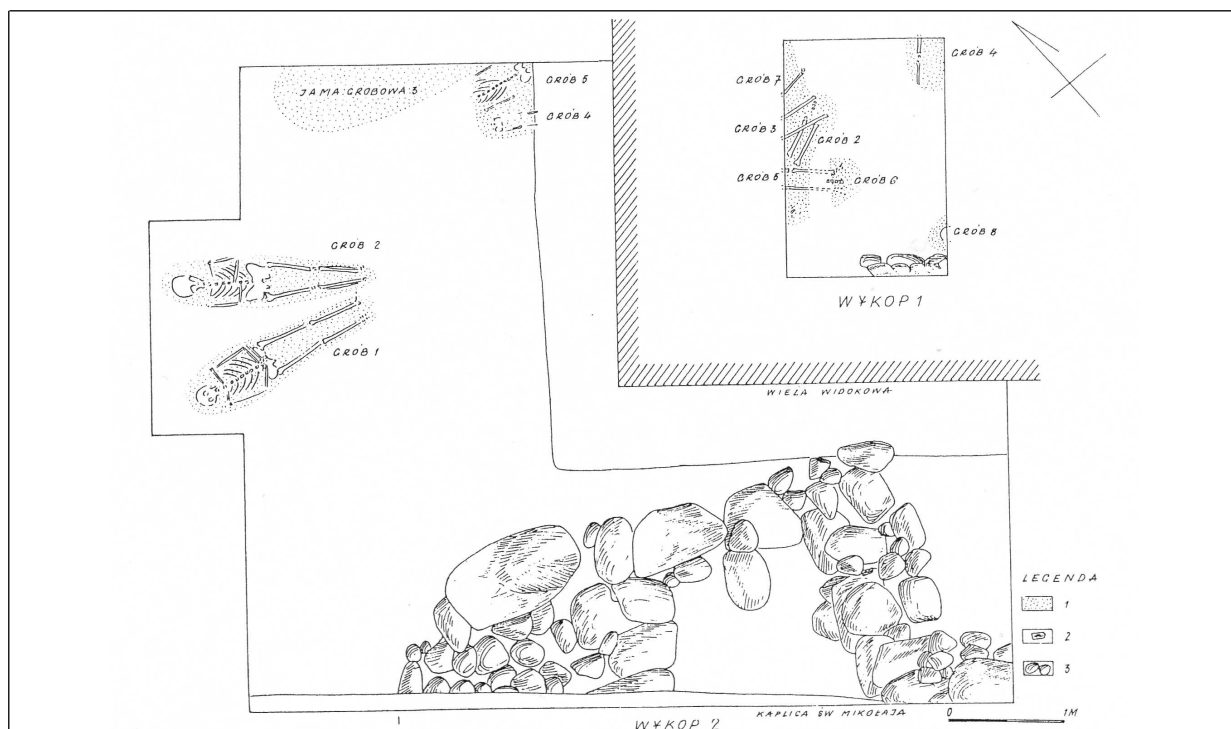
Źródło: Roman Kamiński, Anna Uniechowska-Gawron; Badania ratownicze na Górze Rowokół w 1996 r. [w:] Materiały zachodniopomorskie, Tom XLV, s. 425.

Jak wynika z badań dokumentów źródłowych i oparciu się Zygmunta Szultke w dużej części na niewykorzystanych dotąd przez badaczy źródeł Archiwum Państwowego w Szczecinie można powiedzieć, że dwupoziomową kaplicę kamienno-ceglaną z wieżą wzniesiono na szczycie wzgórza dopiero w ostatnich latach XIV w. z inicjatywy opata klasztoru premonstratensów w Białobokach lub klasztoru norbertanek w Słupsku, którego proboszcz również sprawował patronat nad kościołem parafialnym w Gardnie Wielkiej.⁹

⁷ Roman Kamiński, Anna Uniechowska-Gawron; Badania ratownicze na Górze Rowokół w 1996 r. [w:] Materiały zachodniopomorskie, Tom XLV, s. 425.

⁸ Kamiński Roman, Uniechowska-Gawron Anna Badania ratownicze na Górze Rowokół w 1996 r. [w:] Materiały zachodniopomorskie, t. 45: 1999 s. 403 i 454

⁹ Zygmunt Szultka; Świątynia na Rowokole i jej funkcje, Słupsk 2014, s. 129

Ryc. 5. Na wierzchołku Rowokołu. Lokalizacja grobów i fragmentów relikwów kaplicy NMP¹⁰. Rys. R. Kamiński.

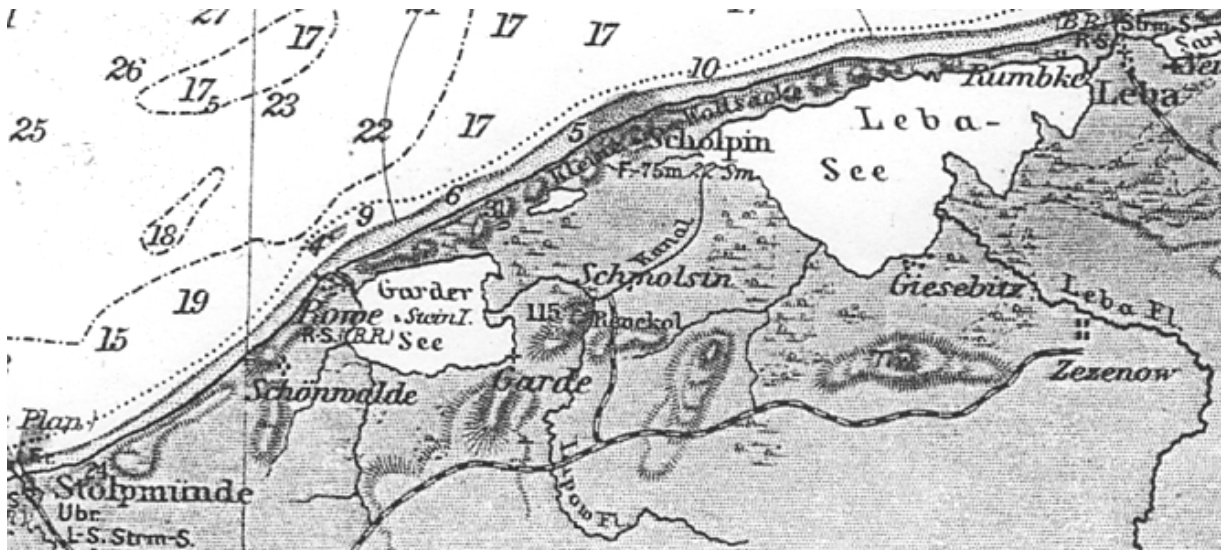
Źródło: Roman Kamiński, Anna Uniechowska- Gawron; *Badania ratownicze na Górze Rowokół w 1996 r.* [w:] *Materiały zachodniopomorskie*, Tom XLV.

Zdaniem archeologów dokonujących weryfikacji grodzisk stanowiących element osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pobrzeżu (katalog z 1977r.), na wierzchołku Rowokołu znajduje się grodzisko z wczesnego średniowiecza (?) i późnego średniowiecza, natomiast u podnóża góry, od strony południowo- wschodniej jest grodzisko z początku Xw.- połowy Xw. Ślady pierwszej bytności człowieka na Rowokole są bardzo wczesne bo pochodzą z epoki kamienia¹¹. Nie wykryto jednak żadnego osadnictwa na wierzchołku Rowokołu. Ludzie przebywali zatem na Rowokole jedynie bez budowania osady, zastanawia więc krótkotrwały ich pobyt na górze. Brak osadnictwa również jest związany z brakiem jakiejkolwiek wcześniejszej budowli, również drewnianej. Zarówno niemieccy jak i polscy badacze dopatrywali się istnienia kępcy jeszcze zanim pobudowano murowaną kaplicę.¹²

¹⁰ Kamiński Roman, Uniechowska- Gawron Anna; *Badania ratownicze na Górze Rowokół w 1996r.* *Materiały Zachodnio Pomorskie*, t. 45: 1999 s. 403-454

¹¹ Malinowski Tadeusz; *Fragmenty dziejów Rowokołu* [w:] *Źródła archeologiczne i antropologiczne do dziejów Rowokołu*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku; Słupsk 1986. s. 59

¹² Jankowska Dobrochna; *Materiały neolityczne* [w:] *Źródła archeologiczne i antropologiczne do dziejów Rowokołu*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku; Słupsk 1986. s. 53

Ryc. 6. Mapa morska- fragment, wydana przez REICHS- MARINE- AMT, 1905

Źródło: Mapa morska, wydanie REICHS- MARINE- AMT, Berlin 1905.

Publikacją, którą zawiera sporo materiału źródłowego jest opracowanie pastora Norberta Buske; *Die Marienkapellen auf dem Gollen, dem Revekol und dem Heiligen Berg bei Pollno*, Baltische Studien, NF, Band 56; 1970. Poniżej zamieszczam kilka opisów wg tekstu pastora¹³:

Choćby i na podstawie tej znikomej ilości informacji, które posiadamy o Rowokole, znaczenie Góry Chełmskiej jest pod wieloma względami podobne. Góry te są łącznie wymieniane w wielu starych kronikach i dokumentach¹⁴.

Rowokół, wysoki na 115 m uchodzi obok Góry Chełmskiej za wzgórze oznaczające Wybrzeże Pomorza Wschodniego. Nie można przy tym wątpić, że nawet już w zamierzchłej przeszłości góra ta służyła jako morskie i lądowe oznakowanie nawigacyjne, a z tego miejsca „szło” się już dalej na Władysławowo (Rixhöft)¹⁵. Taka okrągłość i duża wysokość oraz łatwość w rozpoznawaniu góry, umieszcza ją w wymienianych później wszystkich wzmiankach żeglarskich¹⁶.

Podobnie jak w przypadku Góry Chełmskiej tak dla tej góry widzi się w niej słowiański gród lub słowiańskie miejsce święte, jakkolwiek udowodnienie prawdziwości tego stwierdzenia nie popiera żaden dowód¹⁷. Trzeba jednak dodać, że istnieją niektóre poszlaki mówiące o tym, iż Rowokół był odwiedzany przez człowieka nieprzerwanie już od czasów prehistorycznych¹⁸.

W pewnej wzmiance o górze, wzmiance pochodzącej z 1393 roku, statki powracające z Flandrii (Flandern) kierujące się do Prus (Preußen) oczekiwały na ukazanie się Rowokołu.

¹³ Zwłaszcza ostatnie badania prof. Zygmunta Szultka stawiają pod znakiem zapytania niektóre tezy wcześniejszych opracowań autorów polskich i niemieckich.

¹⁴ Simmern S. 174, s. Anm. 12; Micraelius VI, S. 446, Anm. 33; Daniel Cramer: Pommerische Kirchen Chronica, 1603, III, S. 6. Wszystkie miejsca pielgrzymowania przypisane do Rowokołu dotyczą także Góry Chełmskiej.

¹⁵ Johann Manson: Książka zawierająca dzienniki pokładowe lub podstawowe, wymagane sprawozdania ze wszystkich rejsów łącznie i z każdego rejsu rozdzielnie, meldunki o rozpoznaniu lądu, przebiegu odcinków trasy.... dla całego Morza Bałtyckiego. 1669. Poszerzony modlitwami morskimi 1695. XII, Nr. 18 u. 19. Porównaj do tego oceny tych dzienników okrętowych według A. Hops'a w: Der Seewart, Zeitschrift für die Deutsche Seeschiffahrt, Bd. 21, Heft 2, S. 201-211, 1960

¹⁶ De Nieuwe Groote Zee- Spiegel (s. Anm. 23), S. 89. Góra jest już rozpoznawalna z odległości około 20 MM. (Ostsee- Handbuch, Südlicher Teil, 6. Aufl. 1915, S. 423)

¹⁷ Czy na Rowokole, jak i na Górze Chełmskiej był w przeszłości zapalany ogień rozświetlający, (Bau- u. Kunst. III, 2, S. 24) musi to teraz pozostać nierozstrzygnięte. Dla późniejszego okresu czasu istnieją już takie dokumenty. W roku 1680 umieścił w swoim testamencie „Herzog Groy von Pommern” sumę na założenie wieży z latarnią na Rowokole. Plan ten jednakże nie został wprowadzony w życie. (Paul Bierhals: Die älteren pommerschen Leuchtfuer. In: Mbl. 1940, S. 40.

¹⁸ Kamiński Roman, Uciechowska- Gawron Anna; *Badania ratownicze na Górze Rowokół w 1996r.* Materiały Zachodnio Pomorskie, t. 45: 1999 s. 403-454

Tak jak jezioro Jamno, również jezioro Gardno stanowi w średniowieczu naturalny port¹⁹. We wsi kościelnej, Rowy, znajdowało się wyjście na Morze Bałtyckie²⁰. Ten fragment wybrzeża stanowi przy tym względnie niebezpieczny odcinek na wybrzeżu Pomorza Wschodniego. Służył też, co powiększa jego znaczenie jako stacja pośrednia i przystań awaryjna na drodze do ziem bałtyckich. Należy również dodać, że pozostałe porty na wybrzeżu Pomorza Wschodniego posiadają niekorzystne oddziaływanie wiatru i jest tam trudne wejście do portu.

Niniejsze przemyslenia są potwierdzone przez dwa inne dokumenty. „Herzog Mestwin von Pommern”²¹ odnowił w 1282r. dotację kościoła św. Stanisława w Gardnie. Przy okazji została wzmiankowana dziesięcina od połowu ryb w jez. Gardno i dziesięcina od uboju „*in Preuloca et in Rou*”.

Wzmianka o Rowokole dokonana w 1435r. ma adnotację, dotyczącą udostępnienia góry jako miejsca odpowiedniego dla pielgrzymowania i pokuty mordercom „*to Cussolin, Polnov unde Revekol*”. Jednakże samo powstanie sanktuarium miało miejsce wcześniej. Było ono poświęcone Maryi i stanowiło filię kościoła słupskiego klasztoru żeńskiego pod wezwaniem²² św. Stanisława w Gardnie²³ (...) ²⁴

Sanktuarium na Górze Chełmskiej przyjmowało pielgrzymów i stanowiło jednocześnie pierwszą tego typu na Bałtyku latarnię morską działającą od roku 1170?, czy może od roku 1200?: Sanktuarium na Rowokole również przyjmowało pielgrzymów i również stanowiło specyficzną latarnię morską bo były widoczne z morza rozświetlone północne okna świątyni.

¹⁹ L. W. Brüggemann: Ausführliche Beschreibung.... des königl. Preußischen Herzogthums Vor- und Hinterpommern, 3 Bde, 1779 ff., II, S. 939, erwähnt auf dem Berg 34 Büdner. Jakkolwiek na J. Gardno mogą wpływać łodzie o niewielkim zanurzeniu- dop. autora.

²⁰ Takiej możliwości jak wejście z morza na Gardno w średniowieczu nie było bo nie było przesmyku z morza na Gardno.

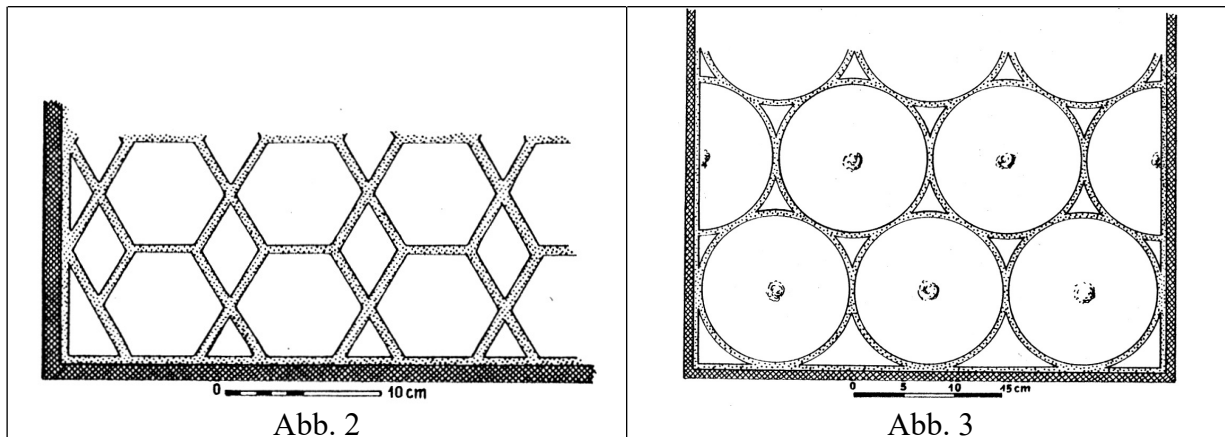
²¹ Mestwin był księciem na Pomorzu. Po jego śmierci w 1295 r. przyłączona zostaje ta część Pomorza tzw. Pommerellen do Polski. Związane z tym było rozstrzygnięcie takich spraw jak: prawa do ziemi, prawa lenne, które przechodziły z księstw pomorskich, polskich, rugijskich i brandenburskich, jak również z niemieckich miejscowości. Od tego też czasu rozpoczyna się rozwój Pommerellen niezależnie od Pomorza.

²² tamże

²³ Bogato dotowany kościół stanowił pod panowaniem „Gnessener Herrschaft” z początkiem XIIIw. zaistnienie punktu ciężkości tej ziemi jako zawiadywanie kościoła. Wkrótce odbiera jednakże to przewodnictwo Słupsk bo powstaje w podległości pod Kamień Pomorski polityczne przewodnictwo kościelne tej ziemi w Słupsku. Rozwój ten zawdzięcza Słupsk dzięki korzystniejszej lokalizacji drogi, która jest główną drogą komunikacyjną regionu prowadzącą na wschód.

²⁴ Buske Norbert; Die Marienkapellen auf dem Gollen, dem Revecol und dem Heiligen Berg bei Pollnow), [w:] „Baltische Studien“ N.F. Hamburg 1970.

Przy pracach wykopaliskowych odkryto między innymi fragmenty okien- drobne, potłuczone szkło z okien kaplicy na Rowokole. T. Malinowski gdyby znał miejsce i położenie sanktuarium to zapewne by wyjaśniał, że „okna od północy (od strony morza) były oszklone przy pomocy tafli szkła przezroczystego pozbawionego farby (Abb. 2 i 3- patrz poniżej), z tafli posiadających nadlewy (Abb. 3- patrz poniżej) i z małych krążków²⁵.” Oczywiście po stronie „niepracującej”, południowej było w oknach zapewne ciemne szkło.

Ryc. 7. Szkło z domniemania z północnych okien kaplicy na Rowokole.

Źródło: T. Malinowski; Zur Geschichte des Revekol (Rowokół), des heiligen Berges in Hinterpommern, B. S., N. F. Band 74 1988.

Dokument fundacyjny znaleziony niedawno przez prof. Zygmunta Szultka określa, że oryginał dokumentu fundacyjnego kaplicy na Rowokole był sporządzony 15 sierpnia 1398r²⁶. Późno. Zważywszy niszczenie części kościołów związanych z kultem maryjnym przez ludność protestancką, to bezpośrednio po wejściu reformacji los tej budowli był przesądzony. Została zrujnowana krótko przed 1530 rokiem²⁷. Sanktuarium Maryjne na Rowokole funkcjonowało ledwie przez ok. 130 lat.

²⁵ T. Malinowski; Zur Geschichte des Revekol (Rowokół), des heiligen Berges in Hinterpommern, B. S., N. F. Band 74 1988 S. 22,

²³; ŹRÓDŁA ARCHEOLOGICZNE I ANTROPOLOGICZNE DO DZIEJÓW ROWOKOŁU, SŁUPSK 1986, s. 101-102.

²⁶ Zygmunt Szultka; Świątynia na Rowokole. Słupsk 2014. s. 47.

²⁷ Ch. W. Haken; Erster Beitrag zur Erläuterung der Stadtgeschichte von Stolp darin von dem hieselbst befindlichen Jungfernkloster, Klosterkirche und nunmehr dahin verlegten Armenschule eine historisch- diplomatische Nachricht, Stolp 1866 [dr. oryg. Danzig 1773], s. 10, przypis 13, s. 11, przypis 15.

Kościół w Smołdzinie

Nowy kościół usytuowany w miejscu późniejszej plebanii został wybudowany w czasie od 29 maja 1580 do 11 kwietnia 1581 w Smołdzinie u podnóża Rowokołu, przylegał do ówczesnego osiedla. Jego konsekracji, ograniczającym się do kazania i modlitwy, dokonał w Zielone Świątki, tj. 3 czerwca 1581 r. słupski superintendent David Croll. Wzniesiony kościółek był prywatną kaplicą von Tessena. Fundator powołał pierwszego kapelana dopiero w 1586 r., a został nim Tomasz Hecht, późniejszy pastor główczycki. Dopiero po generalnej wizytacji kościelnej zarządzono, aby Świątosz Tessen, we współpracy z zarządem domeny słupskiej, przekształcił go w filię kościoła w Gardnie Wielkiej z własnym pastorem i zakrystianem, który miał prowadzić szkołę. Należać do niego mieli mieszkańcy Smołdzina, Żelaza, Sieci i Wierzchocina. W 1632 r. kościół filialny podniesiono do rangi parafialnego. Świątynia ta, gdy podlegała jeszcze gardeńskiej farze, miała organizację znajdującą się w powijakach.²⁸

Dopiero po wielu latach od chwili rozebrania świątyni na Rowokole patronatem księżnej Anny von Croy (†1660), która na początku XVII w. weszła w posiadanie dóbr smołdzińskich, mógł powstać nowy kościół u północno- wschodniej podstawy Rowokołu. Kościół poświęcono w 1632r. Wieża została pobudowana w 1694 r. Przebudowy ważniejsze to; w 1828 r. rozebranie wieży i powiększenie zachodniej strony kościoła, natomiast w 1874 r. zbudowanie poprzecznej nawy transeptu.²⁹ Miejsce posadowienia samego kościoła w Smołdzinie jest pokazane na poniższych fotografiach- u podnóża Rowokołu. Nowo zbudowany kościół przylegał do ówczesnego osiedla.

To w później zbudowanym smołdzińskim kościele pastorem był Michał Brugemann (zwany częściej Pontanusem). Niesłusznie uchodzi za piewcę polskości i znawcę języka kaszubskiego.³⁰ Był jednakże wydawcą kaszubskiego modlitewnika- przygotowanego przez pastora, który wcześniej tu pełnił służbę kapłańską. Modlitewnik służył Słowińcom również do mszy, w Smołdzinie odprawianej w języku kaszubskim aż do XIXw.

z prawej strony

Ryc. 8. Kościół pod Rowokołem pw. Świętej Trójcy, lato 2005.

Widok zza Łupawy. Kościół jest położony na niewielkim wzgórku u podnóża Rowokołu.

Źródło: archiwum Władysława Golińskiego. Fot. Wł. Goliński.

²⁸ Zygmunt Szultka; Świątynia na Rowokole. Słupsk 2014. s. 124- 126.

²⁹ Historia kościoła wg Słupskiego Rejestru Konserwatora Zabytków; nr rejestru 83/150 25 V 1955r.

³⁰ Zygmunt Szultka; Studia nad rodowodem i językiem Kaszubów, Gdańsk 1992, s. 115

z lewej strony

Ryc. 9. Kościół pod Rowokołem
pw. ŚWIĘTEJ TRÓJCY,
lato 2005.

Widok od północnej strony.

Źródło: archiwum Władysława
Golińskiego.
Fot. Maria Golińska.

Ludwig Böttger, Die Bau- u. Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. T, 3, Bd.2, H. 4, Kreis Stolp. Stettin 1894, Smolsin s. 24-30,

SCHMOLSIN³¹

(25 km nordnordöstl. von Stolp).

Smolino, Smolzini.

Mit Schmolsin ist der Name des Revekol, des heiligen Berges, eng verbunden. (Titelbild.)

Als die Stadt Schlawe 1485 die Hinrichtung des Borchard von Winterfeld stöhnen soll, schickt sie einen Pilger „to den dren berghen Cholme, Rewekole unde Polnowe.” Schon früh mag der Berg aus einer heidnischen zu einer christlichen Kultusstätte umgewandelt sein. Eine vielbesuchte Wallfahrtskapelle, dem heiligen Nicolaus geweiht, erhob sich dort bis zur Reformation. Wie die Kapelle auf dem Gollen, soll auch diese ein Feuer für die Seefahrer getragen haben. Im Laufe des 16. Jahrhunderts verfiel das Gebäude; um 1530 wurde die Kapelle von den Anwohnern zerstört und die Familie Tessen zu Schmolsin nahm das Silber derselben, im Worthe von 300 Gulden, an sich. Die Reste der Umfassungen wurden 1821 abgetragen, die Fundamente im Jahre 1837 beseitigt und das Material zu anderen Bauten verwendet. Funde von menschlichen Gebeinen hezeugten die

SMOLDZINO

(25 km na północn.-wschód od Słupska)

Nazwa Revekol, święta góra, jest ściśle związana ze Smöldzinem. (Zdjęcie na okładce.)

Kiedy w 1485 roku miasto Schlawe zostało poproszone o zadośćuczynienie za egzekucję Borcharda von Winterfelda, wysłało pielgrzyma „na trzy góry: Górę Chełmską, Rowokół i Świętą Górę Polanowską”. Góra mogła zostać przekształcona z pogańskiego w chrześcijańskie miejsce kultu na wczesnym etapie. Często odwiedzana kaplica pielgrzymkowa, poświęcona św. Mikołajowi, stała tam aż do czasów reformacji. Podobnie jak kaplica na Gollen, ta podobno nosiła „ogień” dla żeglarzy. W ciągu XVI wieku budynek popadł w ruinę; około 1530 roku kaplica została zniszczona przez miejscowych mieszkańców, a rodzina Tessen’ów ze Smöldzina przywłaszczyła sobie jej srebro o wartości 300 guldenów. Pozostałości ogrodzenia zostały zburzone w 1821 roku, fundamenty usunięte (?) w 1837 roku, a materiał wykorzystany do budowy innych budynków. Znaleźiska ludzkich

³¹ Ludwig Böttger, Die Bau- u. Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. T, 3, Bd.2, H. 4, Kreis Stolp. Stettin 1894, s. 24-30,

frühere Benutzung der Stätte zu Friedhofszwecken. Wie die Kapelle auf dem heiligen Berge bei Pollnow und die auf dem Gollenberge, ist auch die auf dem Reveköl gänzlich verschwunden.

Schon 1281 wird villa Smolino dem Kloster Belbuk zum Bau eines Klosters bei der Nicolaikirche in Stolp überwiesen und

1282 in einer Schenkung des Herzog Mestwin II. an die Kirche zu Gr.-Garde erwähnt.

1291 bestätigt Herzog Bogislav IV. dem Kloster Oliva den Besitz von Smolino.

Vielleicht zur Sühne für das 1530 bei Zerstörung der Kapelle geraubte Kirchensilber, erbaute der Besitzer der Schmolsiner Güter, der Landrath und Hauptman zu Lauenburg S. Tessen, eine Kapelle, welche zu Pfingsten des Jahres 1582 geweiht wurde. Dieselbe stand vielleicht an der Stelle, welche jetzt die Viehställe des Pfarrgehöftes einnehmen. Der Orthies noch im Jahre 1789 „der alte Kirchhof“. 1590 wurde für einen Kaplan, welcher den Gottesdienst bei Kapelle zu versehen hatte, Wohnung und Unterhalt festgesetzt. Auf diesen Bau bezieht sich die gereimte Baunotiz:

Inscription

Der ersten Schmolsin'schen Kirche,
welche erbaut Anno 1581
„Im eintausend fünfhundert ein und
achtzigsten Jahr
Anffn Montag, welches der 29 Maji
war

Ist diess Gebäude angefangen zwar

Auch den 11 April geendet gar
Danach folgend im 82ten Jahr
Am Pfingstag. So der 3 Junius war
Aus Stolp gefordert mit Rahts Consens
M. David Croll, Superintendens
Die erste Predigt darin that

Damit das Hauss geweyhet hat
Kein Chrysam, weyhwasserm er
braucht
Kein Kertzen, fahnen noch wezrauch

kości świadczą o wcześniejszym wykorzystaniu tego miejsca jako cmentarza. Podobnie jak kaplica na świętej górze w pobliżu Polanowa oraz ta na Górze Chełmskiej, ta na Rewokole również całkowicie zniknęła.

Już w 1281 roku willa Smolino została przekazana klasztorowi w Belbuk w celu budowy klasztoru w pobliżu kościoła św. Mikołaja w Słupsku i

w 1282 r. wspomniano o nim w dokumencie darowizny księcia Mestwina II na rzecz kościoła w Gardnie Wielkiej.

W 1291 roku książę Bogusław IV potwierdził, że Smolino należy do klasztoru oliwskiego.

Być może, aby odpokutować za skradzione srebra kościelne podczas zniszczenia kaplicy w 1530 roku, właściciel dóbr Schmolsin, starosta i kapitan Lauenburga, S. Tessen, zbudował kaplicę, którą konsekrowano w Zielone Świątki w 1582 roku. Mogła ona wówczas stać w tym miejscu, gdzie obecnie znajdują się obory plebanii. Jeszcze w 1789 roku Orthies nazywał ją „starym cmentarzem”. W 1590 roku utworzono mieszkanie i zaplecze dla użytkownika kapelana, który miał odprawiać nabożeństwa w kaplicy. Rymowana notatka budowlana odnosi się do tego budynku:

Dodatek

Pierwszy kościół Smółdzina,
który został budowany od 1581 roku
„W tysiąc pięćset osiemdziesiątym
pierwszym roku”
Począwszy od poniedziałku, czyli 29
maja
Budowa tego budynku została
rozpoczęta
I tak zakończyła się 11 kwietnia
W 1582 roku
W dniu Pięćdziesiątnicy, 3 czerwca
Założano od Słupska zgody ratusza
M. David Croll, Superintendent
Prowadził pierwsze kazanie na ten
temat
W duchu braku szczęścia tego domu
Bez chryzantem, wody święconej,
których to rzeczy potrzebuje
Jakby to był zakaz używania świec,
sztandarów i kadzideł
Słowo Boże i Jego modlitwa

Das göttlich wort und sein gebeht
 Sambt der Gläubigen dazu thält
 Gott gebe, das es firt bleibe rein
 Nichts höre den Gottes Wort allein.”

Um 1600 kamen die Schmolsiner Güter in den Besitz der verwitweten Herzogin Anna, der Schwester Bogislav XIV. Wie in Stolp Herzogin Erdmuth den Ausbau der Schlosskirche in die Wege leitete, so erbaute in Schmolsin die Herzogin Anna eine neue Kirche, welche am 14. Oktober 1632 eingeweiht wurde. „Welcher Geist und Glaube sie erbaute, zeigt die innere Schönheit der Kirche, die Menge der sinnreichen Inschriften und das Bild der Herzogin, sowie das ihres damals 12 jährigen Sohnes, welche an den Flügeln des Altares bescheiden angebracht sind. Der Thurm war noch nicht vollendet, auch die Glocken waren noch nicht da, wenn nicht der Glocken der vorigen Kapellen sich bedient wurde, so geschah die Zusammenrufung wahrscheinlich noch durch die sogenannten „heiligen Bretter”.- Zur Vollendung des Thurmes, an welcher die Schrecken des 30 jährigen Krieges verhinderten, setzte die Herzogin noch in ihren Testamente ein Legat von 200 Thlr. aus, wozu ihr Sohn noch 200 Thlr. fügte; auch waren bereits, die Kupferplatten zum Decken des Daches bereit, da aber am meisten durch die Renitenz des Amtshauptmanns von Zitzewitz der Bau des Thurmes bis 1694 aufgeschoben und dann ganz aufgehoben wurde, so fand man es für zweckmässiger, diese Kupferplatten zum Bau von Brenneigefässen zu verwendet und das Geld als Kirchenkapital anzulegen.”³²

1818 wurde die Kirche wiederhergestellt, doch scheinen die Arbeiten, zu denen die Regierung 430 Thlr. Gab, sich nicht auf die Ausstattung erstreckt zu haben. Wenigstens giebt der damalige Geistliche an, dass er nach der Renovation fast alle Bilder zerrissen gefunden habe.

1828 sah man sich genöthigt, die Kirche zu vergrössern, und zwar wurde beschlossen, die Erweiterung nach Westen vorzunehmen, hierzu den Turm abzutragen

Razem z wierzącymi
 Daj Boże, aby pozostało niesplamione
 Słowo Boże nie brzmi słuchane w
 pojedynkę.

Około 1600 roku majątek Smołdzino przeszedł w posiadanie owdowiałej księżnej Anny, siostry Bogusława XIV. Tak jak księżna Erdmuth zainicjowała rozbudowę kościoła zamkowego w Słupsku, tak księżna Anna wybudowała nowy kościół w Smołdzinie, który został konsekrowany 14 października 1632 roku. „Duch i wiara, które zainspirowały jej budowę, są widoczne w pięknie wnętrza kościoła, obfitości znaczących inskrypcji oraz portretach księżnej i jej dwunastoletniego wówczas syna, umieszczonych skromnie na skrzydłach ołtarza”. Wieża nie została jeszcze ukończona, podobnie jak niezainstalowane dzwony. Jeśli dzwony z poprzednich kaplic nie były używane, wezwania prawdopodobnie nadal były składane przez tzw. „święte tablice”. Aby dokończyć budowę wieży, której projekt został udaremniony przez tragedię trwania jeszcze ciągle wojny trzydziestoletniej, księżna zapisała w testamencie 200 talarów, do których jej syn dorzucił kolejne 200 talarów. Miedziane płyty na pokrycie dachu również były gotowe, ale ponieważ budowę wieży przełożono na 1694 rok, a następnie całkowicie zaniechano, głównie z powodu uporu starosty von Zitzewitz, uznano za bardziej praktyczne wykorzystanie tych miedzianych płyt do wykonania naczyń będących wyposażeniem kościelnym i tak więc zainwestowanie pieniędzy jako kapitału kościelnego.

Kościół odrestaurowano w 1818 roku, ale prace, na które rząd przeznaczył 430 talarów, najwyraźniej nie objęły wyposażenia. Przynajmniej ówczesny duchowny twierdzi, że po renowacji zastał niemal wszystkie obrazy zniszczone.

W 1828 roku zaszła konieczność rozbudowy kościoła i podjęto decyzję o jego rozbudowie w kierunku zachodnim, rozbierając wieżę i przeznaczając materiały

³² Kirchenchronik. (Kronika kościoła.)

und die Materialien zu dem Erweiterungsbau zu verwenden. Die Regierung trug zu den Baukosten 800 Thlr. bei, zur Wiederherstellung der Orgel, welche neu 160 Thlr. gekostet hatte, 300 Thlr.

1836 wurde die Decke der Kirche neu geweißt, die Bilder auf derselben möglichst ausgebessert und der Fussboden neu gelegt.

1838 wurden 102 neue Kirchensitze eingebaut.

1841 das Kirchendach neu gedeckt.

1844 wurde der Bau neuer Chöre (Emporen) und die Verlegung der Kanzel über den Altar beschlossen, und die gab den damaligen Geistlichen Veranlassung, sämtliche Inschriften, welche vermuthlich M. Pontanus verfasst hat, für die Kirchenchronik abzuschreiben.

1850 und 1854 fanden weitere Ausbesserungsarbeiten am Gestühl etc. statt.

1861 wurde der Südgiebel der Kirche, der sehr verwittert war, ausgebessert, geputzt und geweißt, auch das Dach in Ordnung gebracht.

1874 fand ein umfassender Umbau der Kirche durch Anfügen zweier geräumiger Querflügel statt, wodurch das Schiff die Gestalt eines lateinischen Kreuzes erhielt.

na nowy budynek. Rząd dołożył 800 talarów na koszty budowy i 300 talarów na renowację organów, które pierwotnie kosztowały 160 talarów.

W 1836 roku sufit kościoła został ponownie pobielony, obrazy na nim umieszczone zostały naprawione w miarę możliwości, a podłoga została ułożona na nowo.

W 1838 roku zainstalowano 102 nowe ławki w kościele.

Dach kościoła pokryto ponownie w 1841 roku.

W 1844 roku podjęto decyzję o wybudowaniu nowych chórów (empor) i przeniesieniu ambony nad ołtarz, co skłoniło ówczesny duchowieństwo do przepisania wszystkich inskrypcji, prawdopodobnie autorstwa M. Pontanusa, do kroniki kościelnej.

Dalsze naprawy siedzeń itp. miały miejsce w latach 1850 i 1854.

W 1861 roku wyremontowano, wyczyszczono i pobielono południowy szczyt kościoła, który był bardzo zniszczony przez warunki atmosferyczne; naprawiono także dach.

W 1874 roku przeprowadzono gruntowną renowację kościoła, dodając dwa obszerne transepty, przez co nawa otrzymała kształt krzyża łacińskiego.

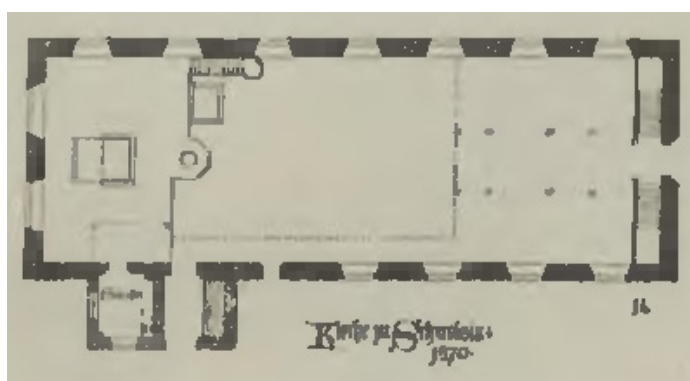
Kirche in Schmolsin. — Altar.

Ryc. 10. Kościół w Smołdzinie- ołtarz

Źródło: Ludwig Böttger, Die Bau- u. Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. T. 3, Bd.2, H. 4, Kreis Stolp. Stettin 1894, s. 26.

Ausseidem wurde auf dem Westende der Kirche ein kleiner Thurm aufgeführt. „Der Rundbogen der Thüren und Fenster und das geschmackvoll ausgeführte Thürmchen, wie die Kreuzform der Kirche, bieten einen schönen Anblick. – Leider ist zu beklagen, dass die Sakristei und das Patronatsgestühl höchst geschmacklos ausgeführt sind. Fast unbegreiflich ist es, wie die südliche Nebenthür viel breiter angelegt werden konnte, als die nördliche Hauptthür. Es ist dies offenbar ein testimonium paupertatis für die Baukunst des 19. Jahrhunderts”.³³

Ponadto, na zachodnim krańcu kościoła wzniesiono niewielką wieżę. „Okrągłe łuki drzwi i okien oraz gustownie wykonana wieżyczka, niczym krzyżowy kształt kościoła, stanowią gustowny widok. Niestety, należy ubolewać nad tym, że zakrystia i ławka patrona zostały wykonane w sposób całkowicie niesmaczny. Jest niemal niepojęte, jak południowe drzwi boczne mogły być tak znacznie szersze niż północne drzwi główne. To wyraźny dowód ubóstwa XIX-wiecznej architektury”.³

Ryc. 11. Kościół w Smoldzinie- rzut przyziemia. Stan 1870 r.
Źródło: Ludwig Böttger, Die Bau- u. Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. T. 3, Bd.2, H. 4, Kreis Stolp. Stettin 1894, s. 27.

Baubeschreibung.

Die Vielgerühmte Kirche der Herzogin Anna von Croy und Arschott Bauwerk von rechtwinkligem Grundriss, dessen Axe von Süden nach Norden gerichtet ist. (Abb. 14.)

In einer Zeichnung des Bauinspektor Heithaus vom Jahre 1870 wechselt der Dachverband über der Orgelempore, so dass an dieser Stelle die Erweiterung von 1828 angesetzt haben wird. In der beigegefügtten Zeichnung ist der Grundriss nach der vorgenommenen Erweiterung, aber ohne die Kreuzflügel von 1874 gegeben; über dem auf der Ostseite angefügten Sankristeianbau lag der herrschaftliche Chor. Die Architektur des Bauwerkes war recht einfach; die alten Fenster sassen mit viereckigen Holzfuttern in Stichbogenöffnungen, und nur der mit

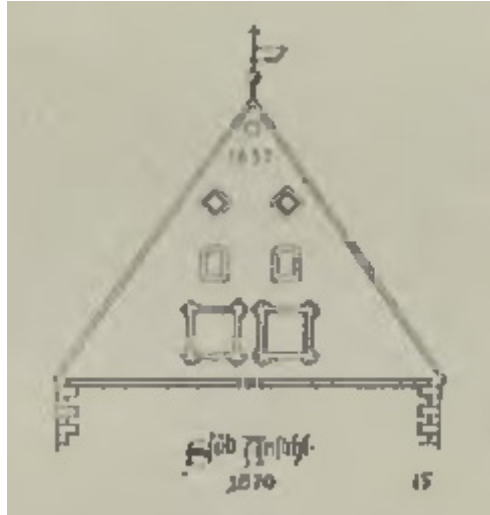
Opis konstrukcji

Wielce chwalony kościół księżnej Anny von Croy i Arschott to budynek o prostokątnym planie, którego oś biegnie z południa na północ. (Ryc. 14.)

Na rysunku inspektora budowlanego Heithausa z 1870 roku, konstrukcja dachu nad chórem organowym ulega zmianie, co sugeruje, że rozbudowa z 1828 roku musiała rozpocząć się właśnie w tym momencie. Załączony rysunek przedstawia plan piętra po rozbudowie, ale bez transeptów dodanych w 1874 roku; chór męski znajdował się nad dobudówką sanktuarium, dobudowaną od strony wschodniej. Architektura budynku była dość prosta; stare okna osadzono w segmentowych, łukowych otworach z kwadratowymi, drewnianymi ramami, a jedynie szczyt, datowany na 1632

der Jahreszahl 1632 bezeichnete Giebel macht den Versuch etwas reicherer Ausbildung. (Abb. 15.) Es lässt sich indes nicht feststellen, ob er von den Ausbesserungsarbeiten im Jahre 1861 unberührt geblieben ist.

rok, stanowi próbę bardziej wyszukanego projektu. (Ryc. 15.) Nie można jednak ustalić, czy pozostał on nietknięty przez remonty przeprowadzone w 1861 roku.

Ryc. 12. Kościół w Smołdzinie- szczyt. Stan 1870 r.

Źródło: Ludwig Böttger, Die Bau- u. Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. T. 3, Bd.2, H. 4, Kreis Stolp. Stettin 1894, s. 27.

Einen viel grösseren Reichthum entfaltet das Gebäude im Innern und zeugt von dem Wunsche der färschtlichen Stifterin, ein würdiges und stattliches Gotteshaus zu errichten.

Ein seltener Reichthum von Gemälden biblischen Inhalts schmück noch jetzt die flache Holzdecke des Schiffes, während andere bei dem Erweiterungsbau verschwunden sind. Die Kirchenchronik erzählt: „Erfreulich ist es, dass wenigstens ein Theil des alten Bilderschmuckes, und zwar 49 Bilder, welche Anna von Croy malen liess, erhalten blieb und an der Decke angebracht wurde, recht beklagenswerth aber ist der Umstand, dass man mit der grösseren Mehrzahl dieser Bilder beim Abbruch der Kirche sehr nachlässig umgegangen ist. Der Hochaltar und die Kanzel, zwei nach meiner Meinung höchst werthvolle Gegenstände aus dem Anfange des 17. Jahrhunderts, sind nicht ohne besondere Mühe – durch Hülfe des Ministerialraths von Quast erhalten und erneuert worden. Wenn es auf den Bauinspektor Sönderop und die K. Regierung angekommen wäre, so wäre man

Wnętrze budynku ukazuje o wiele większe bogactwo i świadczy o pragnieniu książęcego fundatora, aby wznieść godny i okazały dom modlitwy.

Rzadkie bogactwo malowideł o tematyce biblijnej wciąż zdobi płaski, drewniany sufit nawy, podczas gdy inne malowida zaginęły podczas rozbudowy kościoła. Kronika kościelna donosi: „Cieszy fakt, że przynajmniej część dawnej dekoracji malarskiej, a mianowicie 49 obrazów zamówionych przez Annę von Croy, została zachowana i umieszczona na suficie; jednak prawdziwie godne ubolewania jest to, że zdecydowana większość tych malowideł została potraktowana bardzo niedbale podczas rozbioru kościoła. Ołtarz główny i ambona, dwa obiekty z początku XVII wieku, które uważam za niezwykle cenne, zostały zachowane i odrestaurowane nie bez znacznego wysiłku – dzięki pomocy radcy ministerialnego von Quasta. Gdyby to zależało od inspektora budowlanego Sönderopa i rządu królewskiego, te dwa dzieła i reszta malowideł zostałyby potraktowane gorzej niż Wandalowie z

mit diesen beiden Stücken und mit dem Rest der Bilder schlimmer umgegangen, als die Vandalen mit den Römischen Kunstwerken”.

Im Ganzen waren einst 150 Bilder vorhanden.

Die Gemälde sind handwerksmässige Leitungen des Stolper Maler Foxkirch, aber nicht ungeschickt und ihrem Zwecke, das Gemüth des einfachen Beschauers anzuregen und zu erbauen, vollkommen angemessen. Leider sind sie an ihrer jetzigen Stelle etwas zu weit entfernt und nicht immer gut zu erkennen.

Der Altar ist ein schönes Barockwerk. (Lichtdruck.) Über der Predella mit der Darstellung des Abendmahls erhebt sich ein viersäuliger Aufbau mit reich verzierten Seitenstücken von etwas wilden Formen, die aber trotzdem den harmonischen Eindruck nicht stören. Im oberen Theile rahmen zwei Säulen ein Gemälde der Himmelfahrt ein, vor dem (jetzt) eine Schnitzerei Christus am Kreuz mit Maria und Johannes Aufstellung gefunden hat. Früher soll dieselbe vor dem Mitteltheile aufgestellt gewesen sein, in dem jetzt ein anderes Ölbild angebracht worden ist. Der Aufbau ist reich mit Figuren geziert.

Das Ornament der Seitenstücke umschliesst zwei Bilder; auf der linken Seite das Brustbild der Herzogin Anna, auf der rechten das des Herzogs Ernst Bogislav als 12 jähriger Knabe. (Lichtdruck.)

Der Altarbau ist bemalt und gehört der Zeit der Erbauung der Kirche an.

Die Aufschriften, welche die einzelnen Theile bedecken, sind in der Kirchenchronik aufgezeichnet und enthalten keine auf den Bau bezügliche Angabe.

Die Kanzel ruht auf einer Mosesfigur und baut sich in üblicher, aber ansprechender Gestalt auf. Den Ecken der Brüstung sind Säulen vorgelegt, zwischen denen Bilder verschiedenen Sprachen, auch syrisch und arabisch, angebracht. Früher befand sich nach einer Angabe der Kirchenchronik hinter dem Standplatze des Predigers die Figur iles Heilands mit dem Reichsapfel und aufgehobener rechter Hand, daneben der Apostel

rzymskimi dziełami sztuki”.

W sumie kiedyś było 150 obrazów.

Obrazy te są pod względem technicznym doskonałymi dziełami malarza Foxkircha ze Słupska, ale są one dobrze wykonane i idealnie spełniają swój cel, jakim jest stymulacja i pouczanie przeciętnego widza. Niestety, w obecnym miejscu są nieco za daleko potencjalnego obserwatora i nie zawsze łatwo je dostrzec.

Ołtarz jest pięknym dziełem barokowym (fotografiiura). Nad predellą, przedstawiającą Ostatnią Wieczerzę, wznosi się czterokolumnowa konstrukcja z bogato zdobionymi bocznymi panelami o nieco dzikich formach, które jednak nie umniejszają harmonii całości. W górnej części dwie kolumny obramowują obraz Wniebowstąpienia, przed którym (obecnie) umieszczono rzeźbę Chrystusa na krzyżu z Marią i Janem. Rzeźba ta podobno wcześniej znajdowała się przed częścią środkową, gdzie obecnie znajduje się inny obraz olejny. Konstrukcja jest bogato zdobiona figurami.

Ornament na bocznych panelach obejmuje dwa wizerunki: po lewej stronie popiersie księżnej Anny, po prawej popiersie księcia Ernsta Bogusława jako 12-letniego chłopca. (Fotografiiura.)

Ołtarz jest malowany i pochodzi z czasów, gdy zbudowano kościół.

Inskrypcje pokrywające poszczególne części znajdują się w kronice kościelnej lecz nie zawierają żadnych informacji dotyczących konstrukcji.

Ambona spoczywa na figurze Mojżesza i jest zbudowana w konwencjonalnym, lecz równocześnie atrakcyjnym stylu. Kolumny umieszczono w narożnikach parapetu, pomiędzy którymi umieszczono obrazy i napisy w różnych językach, w tym syryjskim i arabskim. Według kroniki kościelnej, postać Zbawiciela z jabłkiem i uniesioną prawą ręką, a obok niego stoi Apostoł Bartłomiej, umieszczenie tych figur umiejscowione jest

Bartholomaeus.

Kanzel wie Schalldeckel sind gut geschnitzt und bemalt.

Der Taftisch von achteckiger Grundrissform und zierlichem Aufbau, besitzt einen mit Figuren geschmückten Deckel, Christus inmitten der Kinder. Auch dieses Stück ist gewandt geschnitzt und bemalt.

za podwyższeniem dla kaznodziei.

Ambona i pudło rezonansowe są pięknie rzeźbione i malowane.

Chrzcielnica, z ośmiokątną podstawą i delikatną konstrukcją, ma wieko ozdobione figurami przedstawiającymi Chrystusa pośród dzieci. Ten element jest również bardzo kunsztownie rzeźbiony i starannie malowany.

Kirche in Schmolsin. — Seitenstück vom Altar.

Ryc. 13. Kościół w Smołdzinie- prawa strona ołtarza głównego.
Źródło: Ludwig Böttger, Die Bau- u. Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. T, 3, Bd.2, H. 4, Kreis Stolp. Stettin 1894, s. 29.

Eine Krone aus Rothguus mit acht Atmen, von denen einor fehlt. Oben h#lt ein Bär zwei Wappenschilde, die untere Endigung bildet ein Löwenkopf mit (jetzt fehlendem) Ring. Die Krone ist 1687 von dem Rentmeister Lagwitz in Stolp geschenkt worden.

Zwei zinnerne Altarleuchter tragen die Bezeichnung A. H. Z. C. und unter der Figur des Greifen die Augabe

1637. SMOLSIN.

Zwei schöne Barockaltarleuchter von Messing mit reichverziertem Fusstück. Letzteres ist gut gezeichnet und mit Köpfen geschmückt.

Eine silberne Kanne in Seidelform ist mit der Jahreszahl 1706 bezeichnet.

Ein Kelch aus Silber, vergoldet, mit Sechspassfuss und ornamentirtem Rande ist 1634 nebst zugehöriger Patene von der Herzogin Anna geschenkt. Auf den Fuss ist ein Cruzifixus aufgelöthet, auf der entgegengesetzten Seite das Wappen der Herzogin. Der Knauf ist etwas stark und mit rantenlörnigen Knöpfen versehen, die den Namen JHESUS tragen.

Von grösserem Interesse ist ein recht gut gemaltes Ölgemälde, den ersten Geistlichen der Kirche, Michael Pontanus (Brüggemann), darstellend. Links oben befindet sich nämlich das Innere der damaligen Kirche mit kassetirter Decke, Stichbogenfenster, Barockaltar und Kanzel an der rechten Seite. Rechts oben ist der Revokol abgebildet, vor demselben Schloss der Herzogin Anna mit reichen Giebeln und Mittelrisalit auf der Langseite und steilen Dächern. Die Aufschrift bringt Angaben aus dem Leben des M. Pontanus. Das Gemälde ist von der Herzogin Anna der Kirche geschenkt und vor etwa 40 Jahren in Berlin restaurirt worden.

Von den beiden Glocken ist die grössere 1674 gegossen und mit langathmiger Widmungsinschrift des Herzogs Ernst Bogislav versehen; die zweite trägt die Aufschrift:

Sit Nomen Domini benedictum.

Reguante Frederico I rege Prussiae et dirigente generoso Do Capitaneo Gneomar de Zitzewitz anno M DCCCVI fusa sum.

Korona z czerwonej gliny z ośmioma ramionami, z których jedno jest brakujące. U góry niedźwiedź trzyma dwa „escapy”; dolny koniec tworzy głowa lwa z (obecnie brakującym) pierścieniem. Korona została podarowana w 1687 roku przez komornika Lagwita ze Słupska.

Na dwóch cynowych świecznikach ołtarzowych widnieje napis A. H. Z. C. a pod postacią gryfa – napis

1637. SMOLSIN.

Dwa piękne barokowe świeczniki ołtarzowe wykonane z mosiądzu, z bogato zdobionymi podstawami. Te ostatnie są starannie zaprojektowane i ozdobione główkami.

Srebrny dzban z Seidelform sygnowany jest rokiem 1706.

Srebrny, złożony kielich z sześcioramienną podstawą i ozdobnym rantem został podarowany przez księżną Annę w 1634 roku wraz z towarzyszącą mu pateną. Do podstawy przylutowany jest krucyfiks, a po przeciwnej stronie znajduje się herb księżnej. Gałka jest dość ciężka i ozdobiona guzikami z wypustkami i imieniem Jezus.

Szczególnie interesujący jest dość dobrze namalowany obraz olejny przedstawiający pierwszego duchownego kościoła, Michaela Pontanusa (Brüggemanna). W lewym górnym rogu widać wnętrze kościoła z tamtego okresu, z kasetonowym sufitem, oknami segmentowymi, barokowym ołtarzem i amboną po prawej stronie. W prawym górnym rogu znajduje się Revokol, przed zamkiem księżnej Anny, z bogatymi szczytami, centralnym ryzalitem po dłuższej stronie i stromymi dachami. Inskrypcja zawiera szczegóły z życia Michaela Pontanusa. Obraz był darem dla kościoła od księżnej Anny i został odrestaurowany w Berlinie około 40 lat temu.

Pośród dwóch dzwonów większy odlano w 1674 roku i widnieje na nim długa inskrypcja dedykacyjna księcia Ernsta Bogusława; na drugim widnieje napis:

Niech imię Pana będzie błogosławione.

Odlew mój odbył się w roku 1806 za panowania Fryderyka I, króla Prus, a dowodził nim zacny kapitan Gneomar z

Me fecit Michael Mitwerk. Gedani.
Die grosse Glocke zersprang 1890 und
wurde wieder reparirt.
Bei Einführung des Pastors

Sporgius 1697 wenden unter den
Ausstattungsstücken aufgeführt: „ein grün
sammt Kasel mit silberner Borte, ein roth
sammt Kasel mit goldner Borte, zwei
Chorhemden und ein seiden Band um den
Leib”. – Ferner „zwei Kelchtücher, so die
Frau Rentmeisterin gegeben”.

* * *

Das **Schloss** zu Schmolsin ist wie
die Wallfahrtskapelle verschwunden. Noch
in der ersten Hälfte dieses Jahrhunderis
schrieb der Geistliche in die Chronik seiner
Kirche, dass das Schloss „mit seinen
Thürmchen noch den alten Leuten bekannt”
sei. Es lag ganz unten an der Lupow und
wurde vermuthlich schon von der Herzogin
Erdmuth erbaut.

Die Abbildung auf dem Bilde des
M. Pontanus scheint die einzige Darstellung
zu sein, welche erhalten ist und sie genügt
ja um wenigstens im Allgemeinen eine
Vorstellung von dem Hause zu geben.

Zitzewitz.
Michael Mitwerk mnie stworzył.
Gedani.
Duży dzwon pękł w 1890 roku i
został naprawiony.

Podczas inauguracji pastora Sporgiusa w
1697 r. wśród jego wyposażenia znalazły się
następujące przedmioty: „zielony aksamitny
ornat ze srebrnym wykończeniem, czerwony
aksamitny ornat ze złotym wykończeniem,
dwie komże i jedwabny pas wokół talii”.
Ponadto „dwa welony na kielichy, które dała
stewardesa”.

* * *

Zamek w Smołdzinie, podobnie jak
kaplica pielgrzymkowa, zniknął. Jeszcze w
pierwszej połowie tego stulecia duchowny
napisał w kronice kościelnej, że zamek „z
wieżyczkami był wciąż znany staruszkom”.
Znajdował się on na samym brzegu rzeki
Łupawy i prawdopodobnie został
zbudowany przez księżną Erdmuth.

Ilustracja na obrazie autorstwa M.
Pontanusa wydaje się być jedynym
zachowanym przedstawieniem, które
wystarczy, aby dać przynajmniej ogólne
pojęcie o tym domu.

Kościół w Gardnie Wielkiej- czy wyznacza miejsce gdzie był gród w Gardnie Wielkiej?

W miejscu, gdzie dzisiaj stoi kościół (jest on oddalony ok. 4 km od Rowokołu), na Kościelnym Wzgórzu, w obrębie północno- zachodnich zabudowań wsi Gardna Wielka, po północnej stronie szosy Smołdzino- Gardna Mała archeolodzy nie określili swojego stanowiska jako grodzisko, lecz osada z połowy XIIw.- XIIIw. Podczas tych badań (wyniki opublikowano w 1977 roku) w Gardnie Wielkiej, prowadzili archeolodzy swoje prace na 6- ciu różnych stanowiskach.

Poniżej przedstawiam trzy fragmenty z katalogu stanowiącego sprawozdanie z prac archeologicznych oraz materiał ze studiów przygotowujących do wykonania tychże prac już w terenie F. Lachowicz, J. Olczak, K. Siuchniński [w:] *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na Pobrzeżu i Pojezierzu Wschodniopomorskim*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu 1977.

[...] „Uwagi: W. Witt (1933, s. 20)³⁴ wprowadził do literatury przedmiotu informację o możliwości istnienia grodziska w Gardnie jedynie w oparciu o występującą w źródłach pisanych (Pommersches Urkundenbuch, II, nr 1237) pod rokiem 1282 nazwę Gardna, którą interpretował jak „gród”. Mimo intensywnie prowadzonych badań, badaczowi temu nie udało się tego domniemanego grodziska zlokalizować. Bez bliższego uzasadnienia dopatrywał się go także w miejscu wzgórza kościelnego (W. Witt, 1934b, s. 21)³⁵, nie wykluczając wszakże również innej lokalizacji. Przeprowadzone przez nas badania w 1970 roku, także poza wzgórzem kościelnym, nie dały pozytywnych wyników. W odległości 120m od przykościelnego cmentarza odkryto prawdopodobnie średniowieczny, jednosieczny miecz żelazny z rogową rękojeścią (dług. 61 cm; W. Witt, 1934b, s. 21)³⁶. Niegdyś w zbiorach Muz. w Słupsku, nr inw. 573.” [...]”³⁷

W tym samym, wyżej określonym katalogu Hubert Górniewicz opracował rozdział; „*Najstarsze nazwy źródłowe o miejscowościach z wybranych obszarów Pojezierza Wschodniopomorskiego i Pobrzeża Wschodniopomorskiego*”. Wniosek co do określenia grodziska w Gardnie Wielkiej choćby i tylko na podstawie poniższej analizy językowej sam się nasuwa jako potwierdzenie istnienia w Gardnie Wielkiej grodziska.

[...] „GARDNA WIELKA, psł. **Gårdnā*, pol. *Grodna*, nazwa topograficzna prym. ponow. od nazwy jeziora *Gardna*, a ta jest nazwą kult. z form. *-wia* od pomorskiego *gard*, por. pol. *gród*+ domysłny człon woda, a więc 'jezioro pod grodem'. Człon *Wielka* nowszy i dyferencyjny wobec *Mała*. W niem. substytucie *Garde* zachowana pomorska grupa *tärt* i elipsa spodziewanego *-en* za słów. *-bn-*.” [...]”³⁸

W tym samym katalogu Ryszard Walczak opracował rozdział; *Najstarsze wzmianki źródłowe o miejscowościach z wybranych obszarów Pobrzeża Wschodniopomorskiego i Pojezierza Wschodniopomorskiego*.

[...] „GARDNA WIELKA, niem. Gross Garde. Wzmianki źródłowe do r. 1335:

1) r. 1282, 29 czerwca. Książę Mściwuj II odnawia donację swego ojca Świętopełka II dla kościoła Św. Stanisława w Gardnej (GARDNA). M. in. łowisko zwane SALUC, dziesięcinę rybną z jeziora Gardno (GARDENA). Nadto wieś RAMBOU (= Rębowo) z rolami zwanymi COTUINO i łąkami: Krawiecką (SARTORIA i Smołdzińską (SMOLTZINI) i dziesięcinami w kilku wsiach (zob. m. in. Cecenowo, Równo, Wykosowo, Skórzyno).

2) r. 1323, 25 maja. Książę Wacław IV transumuje powyższy dokument dla kościoła w Gardnej (GARDNA).

Źródła: 1) Pommerellisches Urkundenbuch. Bearbeitet von Max Perlbach, Danzig 1882. nr 339 s. 299 = Pommersches Urkundenbuch II nr 1237 s. 477;

2) Pommersches Urkundenbuch VI nr 368 s. 167⁴⁰. [...]”³⁹

³⁴ Witt Walter; *Der Revekol und seine Umgebung in vor- und frühgeschichtlichen Zeit*, Stolp 1933, s. 20.

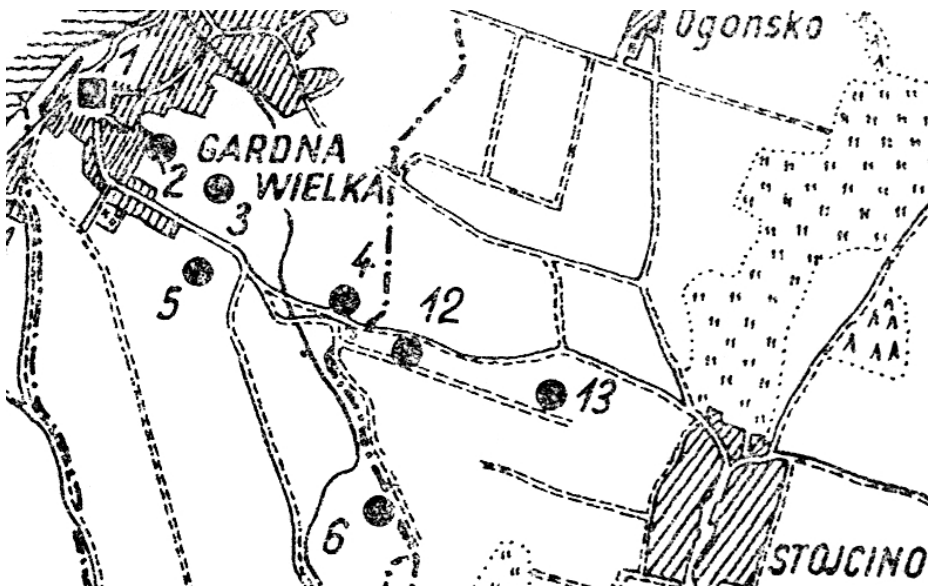
³⁵ Witt Walter; *Die Burgwälle des Stolper Landes*, Stolp 1934, s. 21.

³⁶ Witt Walter; *Die Burgwälle des Stolper Landes*, Stolp 1934, s. 21.

³⁷ F. Lachowicz, J. Olczak, K. Siuchniński; *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na Pobrzeżu i Pojezierzu Wschodniopomorskim*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu 1977.

³⁸ Hubert Górniewicz; *Nazwy miejscowe obszarów Pojezierza Wschodniopomorskiego i Pobrzeża Wschodniopomorskiego* [w:] *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na Pobrzeżu i Pojezierzu Wschodniopomorskim*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu 1977. s. 300.

³⁹ Ryszard Walczak; *Najstarsze wzmianki źródłowe o miejscowościach z wybranych obszarów Pobrzeża Wschodniopomorskiego i Pojezierza Wschodniopomorskiego*, [w:] *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na Pobrzeżu i Pojezierzu Wschodniopomorskim*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu 1977. s. 288.

Ryc. 14. Plan stanowisk archeologicznych we wsi Gardna Wielka.

Źródło: Plan stan. archeol. dla Gardny Wielkiej stanowi fragment Rys. 10., F. Lachowicz, J. Olczak, K. Siuchniński; *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na Pobrzeżu i Pojezierzu Wschodniopomorskim*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1977.⁴⁰

Dla pełniejszego obrazu pragnę jeszcze przedstawić po kilka opisów mapy Ryc. 6, moim zdaniem uzupełniających obraz miejsc prowadzonych badań archeologicznych. Dotyczy to konkretnych stanowisk w Gardnie Wielkiej określonych w ww. katalogu (poniżej skrót ze sprawozdań archeologicznych):

Stanowisko nr 1, osada z połowy XIIw.- XIIIw., wzgórze kościelne- jak wyżej;

- stanowi nieznacznie wypukłą kulminację nieregularnie kulistego i niskiego wzniesienia o krótkich, dość stromych stokach. Pośrodku wzniesienia, zapewne w całości sztucznie uformowanego, znajduje się kościół, a w jego otoczeniu kilka nowożytnych grobów.

Stanowisko nr 2, nieokreślone z połowy XIIw.- XIIIw., bezpośrednio na SE od skraju zabudowań- jak wyżej;

- stanowi górne partie krótkiego, prostego i dość stromego stoku nieregularnie owalnego.

Stanowisko nr 3, nieokreślone z połowy XIIw.- XIIIw.- jak wyżej;

- stanowi górne partie krótkiego, rozwiniętego i dość stromego stoku nieregularnie owalnego.

Stanowisko nr 4, nieokreślone z połowy XIIw.- XIIIw.- jak wyżej;

- stanowi prawie płaskie podnóże krótkiego, rozwiniętego i bardzo łagodnego stoku nieregularnie owalnego niskiego pagórka.

Stanowisko nr 5, nieokreślone z połowy XIIw.- XIIIw.- jak wyżej;

- stanowi rozległą, lekko wypukłą terasę, rozwiniętego i łagodnego stoku nieregularnie owalnego, wysokiego pagórka.

Stanowisko nr 6, nieokreślone z połowy XIIw.- XIIIw.- jak wyżej;

- stanowi płytką zakłębłość w środkowej części lekko wypukłej kulminacji wydłużonego, niskiego pagórka.

Dziwi mnie trochę stanowisko archeologów w części odstąpienia od uznania za fakt istnienia grodziska w Gardnie. Według mojego przypuszczenia zaludnienie brzegu w Gardnie Wielkiej nastąpiło z chwilą otworzenia się „drogi na świat”. Łupawa już nie miała możliwości płynąć do Łebska, musiał zostać wyrwany łąd na ujście rzeki Łupawy bezpośrednio z jeziora Gardno do morza i powstał naturalny port o przesmyku w morze. (Patrz mapa z rozdz. 1) Taka przystań to

⁴⁰ Plan stan. archeol. dla Gardny Wielkiej stanowi fragment Rys. 10., F. Lachowicz, J. Olczak, K. Siuchniński; *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na Pobrzeżu i Pojezierzu Wschodniopomorskim*, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1977. ryc. 10, s. 67.

również ogromne zagrożenie od żeglarzy- kupców posiadających swoje wspaniałe łodzie wikingów, czyli Duńczyków. W XII wieku jeszcze ludzie przecież stanowili atrakcyjny przedmiot handlu. Jeśli zaistniały na południowym brzegu jeziora osady ludzkie, to z pewnością ci nowo przybyli Prusowie musieli sobie zbudować jakieś narzędzie do obrony. Narzędziem obronnym jest również skarpa- na górze, na skarpie, mogą stać maszyny miotające strzały i kamienie. Wendowie znali świetnie konstrukcję, jaką był choćby niewielki wał ziemny ułatwiający obronę a jednak takie obwałowanie nie powstało w tym newralgicznym do obrony miejscu. Jednak na wzgórzu kościelnym w Gardnie Wielkiej ma zastosowanie taka taktyka obronna jaką stosowali u siebie Prusowie- obrona z platformy na skarpie brzegu jeziora. Właśnie na podstawie argumentów, które były przyjęte przez W. Witta proponuję uznać wzgórze kościelne w Gardnie Wielkiej grodziskiem "quondam castrum" bo tu usypana skarpa zastępuje przecież usypane wały obronne.

Kościół w Gardnie Wielkiej

7.1 Książd Stanisław Kujot; *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej? (z mapą) część pierwsza i druga*, nakładem Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń 1903 i 1904. Fragmenty związane z kościołem w Gardnie Wielkiej:

[...] „Zanim jedyny, jaki się przechował, dowód podamy, że stolica włocławska czy kruświcka przynajmniej za Bolesława Śmiałego istniała i na Pomorze gdańskie się rozciągała, wykażemy, że Pomorze to na pewno już chrześcijańskie było, gdy św. Otto z Bambergu Pomorze nad Odrą nawracał (r. 1124.)⁴¹ Dowodu tego dostarcza podróż misyjna biskupa. Według dokładnego opisu jej zaszedł on na wschód do Kołobrzega. Stąd udał się już tylko do Białogrodu nad Prosną (Persante), który, jak żywociarz sam zapisał, o dzień drogi od Kołobrzega leży, ale nie na wschód, tylko na południe. Dalszych grodów na wschód położonych, jak Gdańsk, Białogród nad Łebą, Gardna podle jeziora tegoż nazwiska, gdzie teraz resztki Słowińców dogorywają, Słupsk, Sławno, Otto św. już nie zwiedzał, nie był nawet w Koszalinie⁴² pod Gołą górą, w pobliżu Kołobrzega, a jednak po tej podróży misyjnej nawrócenie całego Pomorza już było dokonane; tamtego dalszego, ku Wiśle położonego, ani wtenczas ani później nikt nie nawracał — dla tego chyba, że ono już chrześcijańskie było.

Zgadza się na to Małecki, choć w części tylko. Według niego nastąpiło nawrócenie okolicy Gdańska po r. 1112, w którym książę polski Nakło, Wyszogród i trzecią jakąś twierdzę, pewnie Świecie, na Pomorzanach zdobył...

...Z tegoż r. 1280 jest wiadomość o kościele św. Piotra w Chmielnie. R. 1282 zachodzi kościół św. Stanisława w Gardnie, w tej części Pomorza gdańskiego, która do diecezji włocławskiej nie należała....⁴³

... Czy fundacyi tych kościelnych w XII wieku było więcej, nie wiemy, ale wystarcza nam wiedzieć, że takowe były. Więcej wykazać możemy z XIII wieku. Idą tu najprzód kościoły św. Stanisława w czasie przed i po kanonizacji jego wzniesione w Rumi, w Pelplinie, w Świeciu i poza granicami archidyaconatu w Gardnie pod Słupskiem w ziemi sławskiej. R. 1282 powiada gdański⁴⁴ książę, Mściwój II, że ojciec jego Świętopełk opatrzenie mu wyznaczył; niezawodnie on też był jego założycielem. [...]

7.2 Zygmunt Szultka; *Świątynia na Rowokole i jej funkcje*, Słupsk 2014. Opis związany tematycznie z kościołem w Gardnie Wielkiej.

Jak wyżej wspomniano Mściwój II opatrzył zapisaną dziesięcinę dla kościoła w Gardnie Wielkiej w dokumencie z roku 1282. Ten dokument konfirmacyjny księcia Mściwoja II wystawiony dla miejscowego proboszcza i kościoła daje głębszy wgląd w stosunki wiejskie i kościelne Gardny. Wołą księcia Mściwoja II było, aby proboszcz miejscowego kościoła pw. św. Stanisława cieszył się pełnią praw książęcych, wolnością od wszelkich ciężarów, a także sprawował sądownictwo w sprawach duchowych i świeckich, które przysługiwało słupskiemu plebanowi. Posiadał prawo do polowań na określonym terenie, do łowiska zwanego Salue oraz dziesięciny rybnej z jeziora Gardno. Książę potwierdził kościołowi dziesiątą miarę z **przystani portowej Przewłoka (Preuloca)** i z Rowów oraz dziesięciny z pięciu dalszych wsi, młyn w miejscowości Cocosca oraz dwie łąki. Hellmuth Heyden uważał nawet, że centrum życia kościelnego ziemi słupskiej w XIII wieku była Gardna, a nie Słupsk.⁴⁵ W związku z przybyciem do Słupska konwentu

⁴¹ przyp. aut.: Biskup Otton III z Bambergu odbył swoją podróż misyjną w dwu wizytach tzn. w roku 1124 i w roku 1127.

⁴² przyp. aut.: Koszalin w czasie podróży misyjnych Ottona III z Bambergu był niewielką osadą, wioską. W dokumencie pierwszy raz został wymieniony ponad pół wieku później, po podróżach misyjnych biskupa z Bambergu jako wieś przy Sanktuarium Maryjnym na Górze Chełmskiej (ksiądz Stanisław Kujot nazwał tą górę „pod Gołą górą”)

⁴³ Książd Stanisław Kujot; *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej? (z mapą) część pierwsza*, Toruń 1903, s. 44.

⁴⁴ *Scriptores Rerum Prussicarum*

⁴⁵ Hellmuth Heden; *Kirchengeschichte Pommerns*, Bd. I, II, Köln- Braunsberg 1957. S. 31

norbertanek książę Mściwój II 29 czerwca 1284 r. poszerzył przywileje słupskiego klasztoru przez nadanie mu prawa patronatu nad kościołem w Gardnie, o zasłanych zmianach poinformował arcybiskupa gnieźnieńskiego.⁴⁶

Nie było dziełem przypadku, że w Gardnie, a nie w Smołdzinie, prawdopodobnie w pierwszych latach drugiej połowy XIII w. wzniesiono kościół i utworzono (gmina katolicka istniała z pewnością już prędej) parafię (po parafii staromiejskiej p.w. św. Piotra w Słupsku).⁴⁷ Taka na dzień dzisiejszy jest chronologia co do powstania parafii i kościoła w Gardnie.

z lewej strony

Ryc. 15. Kościół na skarpie
pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii
Panny, lato 2005.

Widok od strony północnej. Kiedyś
tu, z miejsca, z którego było
wykonywane zdjęcie, były wody
jeziora Gardno.

Źródło: archiwum Władysława
Golińskiego. Fot. Maria Golińska.

z prawej strony

Ryc. 16. Kościół na skarpie
pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny,
marzec 2021.

Źródło: archiwum Władysława Golińskiego.
Fot. Władysław Goliński

⁴⁶ Zygmunt Szultka; Świątynia na Rowokole i jej funkcje, Słupsk 2014, s. 16

⁴⁷ Zygmunt Szultka; Świątynia na Rowokole i jej funkcje, Słupsk 2014, s. 17

Opis architektoniczny (skrót) kościołka p.w. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Gardnie Wielkiej

Poniższy opis jest sporządzony na podstawie opracowania: Marek Ober; *Katalog architektury średniowiecznych kościołów wiejskich Pomorza Zachodniego (maszynopis)*, Szczecin 1992. Z konieczności są zawarte wyjaśnienia fachowej terminologii, definicje podawane są głównie [z:] Wifried Koch, *STYLE W ARCHITEKTURZE...*, Warszawa 1996.

8.1. Kościół p.w. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny, w 1285r. p.w. św. Stanisława.

8.2. W 1284r. książę Mestwin II przekazał patronat nad kościołem w Gardnie klasztorowi w Białobokach i kościołowi św. Mikołaja w Słupsku; w 1288r. potwierdzono ponownie tę darowiznę. W latach 1282-90 występuje w źródłach Themo, plebanus in Gardna.

8.3. Ok. 1842r. kościół przebudowano, rozbierając dużą wieżę.

8.4. Orientowany tzn., że oś podłużna przebiega wzdłuż linii wschód (prezbiterium- zachód wieża).

8.5. Kościół otynkowany, cementowe tynki tworzą 2 grube warstwy. Po odkuciu latem 1989r. tynków z dolnej części drugiego od E przeszła⁴⁸ ścian bocznych odsłonięto pierwotne lico z cegły gotyckiej w wątku nieregularnym, sięgające do wys. ok. 2m nad poziom terenu w ścianie S i ok. 1,5m w ścianie N. Ponad powierzchnią terenu widoczne niektóre z głazów kamiennego fundamentu.

8.6. Nawa uległa w XIXw. znacznej przebudowie, jednak- jak sądzić można na podstawie zamieszczonego przez L. Böttgera planu z 1842r.- zachowano jej pierwotny plan, oraz rozczłonkowanie elewacji wewnętrznej. Pierwotna wieża została wówczas całkowicie rozebrana i zastąpiona nową, neogotycką.

8.7. Obszerna prostokątna sala, z węższą wieżą W o niemożliwym obecnie do ustalenia stosunku wiekowym względem nawy. Szer. 9,6m; dł. 19,6m.

8.8 Z opisu i planu w inwentarzu L. Böttgera wynika, że przyporom w elewacji zewnętrznej odpowiadają we wnętrzu lizeny⁴⁹, połączone łukami o nieznanym kształcie i tworzące dzięki temu duże, członujące wewnętrzną elewację blendy⁵⁰.

8.10. Brak śladów pierwotnych okien i portali.

8.11. Kościół oszkarpowany, wysokie 1-uskokowe przypory są w miejscach skucia tynku całkowicie przemurowane cegłą XIXw. W narożach W przypory proste, w narożach E ustawione skośnie. W ścianie E dwie przypory sugerują podział wnętrza na 3 nawy. Szczyt E o schodkowych krawędziach, podzielony na 8 pól 9 lizenami o przekątnym ustawieniu, nad krawędzią szczytu przechodzącymi w niskie sterczyny. W każdym z pól smukła blenda o łuku odcinkowym. Szczyt ten, utrzymany w typie późnogotyckich szczytów z terenu państwa zakonnego, jest zapewne w całości dziełem architekta, który prowadził przebudowę w XIXw. (na rysunku kościoła sprzed przebudowy szczyt nie wykracza ponad dach nawy).

8.12. Rozczłonkowanie elewacji wewnętrznej nawy dużymi blendami- o ile nie są to przygotowane dla sklepień łuki tarczowe- jest rzadkim motywem w architekturze pomorskich kościołów wiejskich. Jego genezę można wiązać z tzw. techniką grubego muru, występującą w szeregu dużych gotyckich kościołów w miastach. Świątyń wiejskich podejmujących ten motyw jest zaledwie 9, najbliższe z nich to kościoły w Czerninie k. Kołobrzegu z 1. ćw. XVIw. i Wieszyńie k. Słupska (motyw obecnie niezachowany) z drugiej połowy XVw. Naśladujące wielopłaszczyznową organizację ścian miejskich far blendy sprowadzone zostały w tych kościołach do roli ornamentu. Dawna wieża rozczłonkowana była wg rysunku w inwentarzu w ścianach bocznych dwiema wysokimi, dwudzielnymi blendami o odcinkowych łukach podziałów. Taki rodzaj rozczłonkowania w zachodniej części Pomorza związany był z kręgiem wpływów dekoracji wież kościoła NMP w Stargardzie. Bardzo podobny wystrój posiada wieża nowomarchijskiego kościoła w Nawodnej k. Chojny.

⁴⁸ przeszło, odcinek sklepienia (lub przestrzeń odpowiadająca temu odcinkowi, również w planie),

⁴⁹ lizena, pionowy pas na murze podobny do pilastra, jednak bez bazy i głowicy, często połączony z sąsiednimi lizenami fryzem arkadowym (romanizm). Służy do podziału płaszczyzny ściany i jej wzmocnienia.

⁵⁰ blenda *archit.*, ślepy otwór, płytki wnęk w murze, w formie arkady a. okna (wg słownika Kopalińskiego)

Dwie ostrołukowe ślepe arkady w przyziemiu bocznych ścian wieży, niezależnie od tego, czy były pierwotnie otwarte, nawiązują z pewnością do wież z tzw. przejazdem poprzecznym do osi kościoła. Zdwojenie otworów przejazdu jest rozwiązaniem unikatowym. Ponieważ nieliczne wieże z przejazdem występują wyłącznie w zachodniej części Pomorza (najdalej na wschód wysunięty jest kościół w Chociwlu), przejście w Gardnie motywu z tak znacznej odległości pozwala domniemywać, że także kompozycja i forma blend mogła być wzorowana na grupie naśladownictw blend typu stargardzkiego.

8.13. Wobec braku w obecnym stanie kościoła jakichkolwiek pierwotnych detali podstawę dla datowania stanowić mogą głównie członujące wewnętrzne elewacje nawy, blendy. Wraz z dekoracją dużej wieży pozwalają one datować kościół na drugą połowę XVw.

- 8.14. 1. Böttger Ludwig, Die Bau- u. Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. T, 3, Bd.2, H. 4, Kreis Stolp. s. 11-12, rys.8- dok. kościoła (rzut kościoła sprzed przebud. w 1842r.), rys. 9- (rzut elewacji S kościoła z 1842r.). Bez datowania.
 2. F. Mamuszka, J. Stankiewicz, Zabytki powiatu słupskiego, s. 77. Datowanie: gotycki.
 3. Przemysław Maliszewski, Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, z.6, s.28. Datowanie: XVw.
 4. Schematyzm..., s.266. Datowanie: XVw.

8.15. Data inspekcji 1986.08.28; 1989.07.17.

8.16. Z uwagi na interesujące formy architektury wnętrza kościoła wskazane jest przeprowadzenie badań architektonicznych, które pozwolą ustalić, w jakim stopniu kościół zachował pierwotną substancję.

z lewej strony

Ryc. 17. Kościół na wzgórzu kościelnym
 pw. św. Stanisława, lato 2005

Widok od zachodniej strony. Neogotycka wieża zwodzi i nie pokazuje (bo wybudowana później) faktycznego wieku kościoła.

GR.- GARDE⁵¹

(20,5 km nordnordöstl. von Stolp).

1282 bestätigt Herzog Mestwin II. die von seinem Vater Swantopolk der Stanislauskirche zu Garde gemachte Schenkungen.

— Nos Mistwinus – recognoscimus —
— patrem – Suentopoleum – ecclesiam beati beati Stanislai dotasse –.

Als Zeuge wird dominus Tesslaus plebanus de Gardna genannt.

1284 verleiht Herzog Mestwin H. Dem Kloster Belbuk und der Nikolaikirche zu Stolp das Patronat der Stanislauskirche zu Garde.- Lus patronatus in ecclesiam sancti Stanislai in Gardna.

1288 wurde die Schenkung bestätigt.

1290 einigt sich Tidbodus (Thiedbod) albas Belbocensis mit Themo, plebanus in Gardna über das Patronat der Kirche. Themo wird als Pfarrer zu Garde in den Jahren 1282 bis 1290 genannt.

Die Kirche ist stark umgebaut und lässt kaum Spuren älterer, noch erhaltener Theile erkennen. Auch die Strebepfeiler haben Ziegel modernen Formats. Von der alten Kirche ist in der Kreis- Bauinspektion Stolp eine aus dem Jahre 1842 herrührende Aufnahmezeichnung vorhanden, auf welcher besonders der Thurm einen ganz interessanten Aufbau zeigt.

GARDNA WIELKA

(20,5 km na półpóln.-wschód od Słupska)

W 1282 roku książę Mściwoj II potwierdził darowizny dokonane przez jego ojca Świętopełka na rzecz kościoła św. Stanisława w Gardnie.

— Nos Mistwinus – recognoscimus —
— patrem – Suentopoleum – ecclesiam - beati Stanislai dotasse –.

Dominus Tesslaus plebanus de Gardna zostaje powołany na świadka.

W 1284 roku książę Mestwin I udzielił klasztorowi Belbuk i kościołowi św. Mikołaja w Słupsku patronatu kościołowi Stanisława w Garde.- Lus patronatus in ecclesiam sancti Stanislai in Gardna.

Darowizna została potwierdzona w roku 1288.

W 1290 roku Tidbodus (Thiedbod) albas Belbocensis osiągnął porozumienie z Themo, plebanusem z Gardny, w sprawie patronatu nad kościołem. Themo jest wymieniany jako pastor Garde od 1282 do 1290.

Kościół został gruntownie przebudowany i nie zachowały się w nim prawie żadne starsze, zupełnie nie wbudowane części. Nawet przypory są wykonane z nowoczesnej cegły. Inspektorat Budowlany Okręgu Stolp posiada rysunek geodezyjny starego kościoła z 1842 roku, na którym widać w szczególności wieżę o bardzo ciekawej konstrukcji.

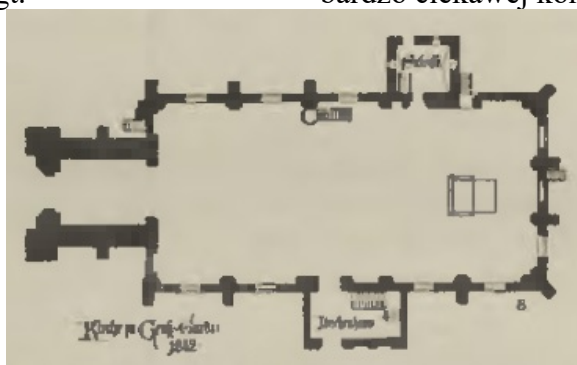

Abb. 8.

Ryc. 18. Plan przyziemia- kościół w Gardnie Wielkiej.
Źródło: Ludwig Böttger, Die Bau- u. Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. T, 3, Bd.2, H. 4, Kreis Stolp. Stettin 1894, s. 11.

Das Schiff ist einfach rechtwinklig (Abb. 8.) die Wände sind durch Blenden,

Nawa ma kształt prostokąta (ryc. 8). Ściany są podzielone wewnątrz ślepymi

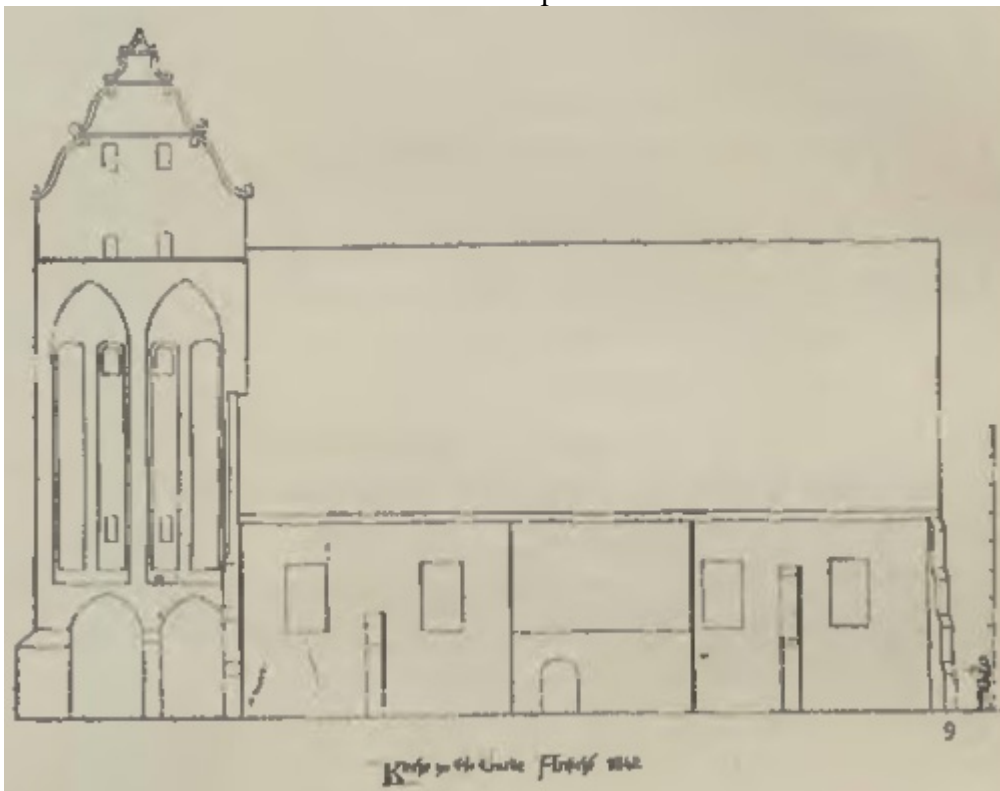
⁵¹ Ludwig Böttger, Die Bau- u. Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. T, 3, Bd.2, H. 4, Kreis Stolp. Stettin 1894, s. 24-30,

welche noch jetzt vorhanden, im Innern gegliedert und aussen durch Strebepfeiler verstärkt. Auf der Nordseite ist eine mit flacher Tonne überwölbte Sakristei, auf der Südseite ein als Leichenhaus bezeichneter Raum angegeben, welcher auch die Emporentreppe enthält. Die Fensteröffnungen sind hercits einfach viereckig und irgend ein architektonischer Schmuck auf der Zeichnung nicht erkennbar.

Der Thurm, mit dicken Mauern und schwerfälligen Eckverstärkungen an der Westfront, zeigt im Erdgeschoss die Anordnung von spitzbogig überwölbten Öffnungen oder Blenden, indess nur in der Ansicht, nicht im Grundriss. Die Anordnung entspricht der am Thurme der Kirche zu See-Bukow, wo ähnliche Öffnungen noch jetzt erkennbar, aber längst vermauert sind. Oberhalb dieser Bogen wird die Wandfläche des Thurmes (auf der Südseite) durch zwei lange Spitzbogenblenden gegliedert, in denen wieder je zwei kleinere mit Flachbogen überwölbte Blenden sitzen.

łukami, które zachowały się do dziś, a zewnętrznie wzmocnione przyporami. Po stronie północnej zaznaczono zakrystię z płytkim sklepieniem kolebkowym, a po stronie południowej pomieszczenie przeznaczone na kostnicę, w którym znajdują się również schody prowadzące na galerię. Otwory okienne są wykonane jako kwadratowe, a na rysunku nie widać pokazanych istniejących żadnych dekoracji architektonicznych.

Wieża, z grubymi murami i solidnymi wzmocnieniami narożnymi od strony zachodniej, charakteryzuje się układem ostrołukowych otworów lub ślepych łuków na parterze, widocznych jedynie w elewacji, a nie w planie. Układ ten odpowiada układowi wieży kościoła w See-Bukow, gdzie podobne otwory są nadal widoczne, ale dawno już zamurowane. Powyżej tych łuków, powierzchnia ścian wieży (od strony południowej) jest podzielona dwoma długimi ostrołukowymi ślepych łukami, z których każdy zawiera dwa mniejsze ślepe łuki zwieńczone płaskimi łukami.

Ryc. 19. Plan przyziemia- kościół w Gardnie Wielkiej

Źródło: Ludwig Böttger, Die Bau- u. Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. T. 3, Bd.2, H. 4, Kreis Stolp. Stettin 1894, s. 12.

Der oberste Teil des Thurmes setzt etwas zurück und ist nach dem barocken

Górna część wieży jest lekko cofnięta i można ją zobaczyć z barokowego

Giebel zu schliessen, später umgebaut. (Abb. 9.)

Ausser einen Schiffsmodell und einer einfachen sechsarmigen Krone aus Messing gegossen, ist von der älteren Ausstattung nichts zu finden.

Von den drei Glocken ist eine 1706, die zweite 1764 gegossen, die dritte neu.

Ein ausgehöhlter Stein, welcher an der Kirche aufgestellt ist, mag einst als Weihwasserbecken gedient haben.

szczytu, który w późniejszym okresie przebudowano. (Ryc. 9)

Oprócz modelu statku i prostej, sześcioramiennej korony odlanej z mosiądzu, nie znaleziono żadnych starszych elementów wyposażenia.

Spośród trzech dzwonów, jeden odlano w 1706 r., drugi w 1764 r., a trzeci jest nowy.

Wydrążony kamień umieszczony w kościele mógł kiedyś służyć jako kropielnica na wodę święconą.

Ślady „w języku”- zachowane relikty językowe odstające od języka kaszubskiego

Florian Ceynowa, naukowiec z Kaszub, (ur. w 1817r. koło Pucka), a właściwie jego publicystyka budzi polemiki u współczesnych. Mówi on m.in. o pewnych naleciałościach, rusycyzmach na Kaszubach.

Hilferding, naukowiec z Moskwy odbył po Kaszubach podróż naukową. Jego obecność na Kaszubach wynikała z wcześniejszej analizy opracowań naukowych autorstwa Floriana Cejnowy. Był on w 1856 roku również przez cały tydzień w Gardnie Wielkiej i Smołdzinie. Słyszał np.: u Kaszubów wyraz cerkwiszczce zamiast polskiego cmentarz....

Uwagi końcowe dla opisu grodzisk Smołdzina i starożytnych miejsc w Gardnie Wielkiej

Nie jest przypadkiem pokazanie w tym opracowaniu przemieszczenia się zwyczajów obrzędowych, ludowych ze starożytnych Prus do ziemi słupskiej. Powstanie w XIIw. nowej osady na skarpie nad J. Gardno może mieć miejsce po wojnie Bolesława Krzywoustego, prowadzonej na początku XIIw. Jakkolwiek jest to tylko moje spostrzeżenie faktu osadnictwa powojennego Prusów.

Nie jest ze źródeł znana data powstania kościoła w Gardnie Wielkiej. Tyle wiadomo, że [...] „...r. 1282, 29 czerwca. Książę Mściwuj II odnawia donację swego ojca Świętopełka II dla kościoła Św. Stanisława w Gardnej (GARDNA)...” [...] Oznacza to pewnie, że kościół powstał przed rokiem 1282. Pan Marek Ober wstępnie określa, po inspekcji dzisiaj stojącego tu kościoła, że kościół powstał w XIVw. Zatem musiał być w Gardnie Wielkiej wcześniejszy kościół. Może drewniany? W jakim stał miejscu? Ze swej strony mogę tylko obiecać, że podejmę starania aby znaleźć racjonalną odpowiedź na te pytania.

Brak obwałowań w miejscu domniemanego grodziska w Gardnie Wielkiej, tłumaczę dzisiaj nie stosowaniem takich konstrukcji przez ludność pruską (patrz Gall Anonim, [...]) „nie oblegał grodów ani miast, bo ich tam nie ma, gdyż kraj ten jest broniony przyrodzonymi warunkami i naturalnym położeniem na wyspach wśród jezior i bagien,[...]”

Wendowie, którzy zajmowali licznie całą najbliższą okolicę posiadali do obrony grodziska: Równo, Damno, Żoruchowo, o dużej powierzchni, pochodzące jeszcze z kultury łużyckiej i te nowo wybudowane: Smołdzino (na Rowokole), Rumsko, Siodłonie (w jednym z grodzisk w Siodłoniu też znaleziono ułamek naczynia pochodzącego z kultury łużyckiej, są tam grodziska wyżynne).

Archeolodzy na wzgórzu kościelnym w Gardnie Wielkiej odkryli jedynie nowożytny groby. Gdzie zatem jest cmentarzysko z XIIw. Dlaczego w Gardnie Małej są aż dwa cmentarze, nie licząc cmentarza w Gardnie Wielkiej (na rozstaju dróg).

Literatura

- 1 Borzyszkowski Józef- pod red. Chrześcijaństwo na Pomorzu w X-XX wieku. Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku oraz Instytut Kaszubski w Gdańsku. Gdańsk-Słupsk 2001
- 2 Brückner Aleksander Mitologia słowiańska i polska PWN, W- wa 1980
- 3 Brückner A. Starożytna Litwa, Ludy i Bogi, Szkice historyczne i mitologiczne Wydawnictwo Pojezierze, Olsztyn 1984
- 4 Buczek Karol Pierwsze biskupstwa polskie Universitas, Kraków 1995
- 5 Buske N. Die Marienkapellen auf dem Gollen, dem Revekol und dem Heiligen Berg bei Pollnow. Ein Beiträge zur Geschichte der Wallfahrtsorte in Pommern „Baltische Studien” N. F. Hamburg 1970
- 6 Czarnik Andrzej Gardna Wielka Słupsk 2001
- 7 Filipowiak W. Słowiańskie miejsca kultowe Pomorza Zachodniego w świetle badań archeologiczno-toponomastycznych „Przegląd Zachodniopomorski” nr 5, Szczecin 1967
- 8 Gall Anonim Kronika Polska Ossolineum, 2003
- 9 Ibrahim ibn Jakub (Kowalski Tadeusz) Relacja Ibrāhīma Ibn Ja’kūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al.- Bekriego
- 10 Kamiński Roman, Uciechowska-Gawron Anna Badania ratownicze na górze Rowokół w 1996r. Materiały Zachodnio Pomorskie, t. 45: 1999 s. 403-454
- 11 Kowalenko Władysław Slavia Maritima Łódzie u Słowian wczesnośredniowiecznych Gdynia 1969
- 12 Kuczkowski Andrzej Stan i potrzeby badań nad Górą Chełmską (Krzyżanką) koło Koszalina Koszalińskie Zeszyty Muzealne T. 24, 2004
- 13 Kujot Stanisław (Książd pleban w Grzybnie, poczta Unisław) Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej? (z mapą) Część pierwsza Nakładem Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń- 1903
- 14 Lachowicz F., Olczak J., Siuchniński K. Osadnictwo wczesnośredniowieczne na Pojezierzu Wschodniopomorskim. Wybrane obszary próbne. Katalog, Poznań, s. 141-146. Poznań 1977
- 15 Leciejewicz L. Początki miast nadmorskich na Pomorzu Zachodnim Warszawa- Kraków 1962
- 16 Leciejewicz Lech Z badań nad początkami osad miejskich nad Bałtykiem we wczesnym średniowieczu [w:] Archeologia Polski, t. VIII, z.2, Wrocław

17	Leciejewicz
Lech	Gdzie zostały umieszczone pierwsze siedziby biskupie na Pomorzu	Zeszyty Kulickie Nr2
18	Lienau Otto	Die Bootsfunde von Danzig- Ohra aus der Wikingerzeit	Danzig 1934
19	Malinowski
Tadeusz	Zur Geschichte des Revecol (Rowokół), des heiligen Berges in Hinterpommern	„Baltische Studien”
N. F. Hamburg 1988
20	Malinowski
Tadeusz	O kulturze pomorskiej
Über die pommersche kultur	Wyższa Szkoła Pedagogiczna w
Słupsku; Słupsk 1985
21	Nitkowska-
Węglarz Jolanta	Krzyżacka granica	[w:] Pomerania, Nr 9, 1997
22	Ober Marek	Katalog architektury średniowiecznych kościołów wiejskich Pomorza Zachodniego (maszynopis)	Szczecin 1992
23	Olczak Jerzy i
Siuchniński
Kazimierz	Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych grodzisk przeprowadzonych na terenie powiatu słupskiego	Kosz. Zesz. Muz., t. 2, 1972
24	Red.
Rębkowski
Marian i
Biermann Felix	Klasztor premonstratensów w Białobokach.
Archeologia i historia.	Szczecin 2015
25	Rogaczewski
Feliks	Rowokół	Zapiski Koszalińskie z. 3.
Koszalin- Słupsk 1959, s. 52-
53.
26	Strzelczyk
Jerzy	Mieszko Pierwszy	Wydawnictwo Abos- Poznań
1992
27	Szultka
Zygmunt	Studia nad rodowodem i językiem Kaszubów	Gdańsk 1992
28	Szultka
Zygmunt	Świątynia na Rowokole i jej funkcje	Słupsk 2014
29	Von Zitzewitz
Lisaweta	Z dziejów chrześcijaństwa na Pomorzu	Kulice 2001
30	Widajewicz
Józef	Kilka uwag o genezie i przynależności etnicznej kultury pomorskiej	Zapiski Koszalińskie z. 3.
Koszalin- Słupsk 1959, s. 2-
9.
31	Widajewicz
Józef	Studia nad relacją O Słowianach Ibrahima Ibn Jakuba	Kraków 1946
32	Wikarjak Jan-
przetłumaczył,
wstęp i
komentarz
opracował G.
Labuda	Pomorze zachodnie w żywotach Ottona	PWN Warszawa 1979
33	Witt Walter	Der Revecol und seine Umgebung in vor= und frühgeschichtlicher Zeit	Delmanzosche
Buchdruckerei, Stolp in
Pommern
34	Witt Walter	Urgeschichte des Stadt= und Landkreises Stolp	Stolp 1934

35 Witt Walter Die Burgwälle des Stolper Landes

Stolp 1934